

О. ГЕРМАЙЗЕ

## Шевченківська демонстрація в Києві р. 1914.

(По матеріялах архіву Київського Губернського Жандармського Управління).

Шевченківська демонстрація 1914 року в Києві була підготована, організована і проведена українським соціалістично-настроєним студентством. Глибінь, де можна вбачати підготовку її, сягає аж до першої російської революції, ідейна атмосфера і політичний зміст її нерозривно зеднаний з розвитком серед української студентської молоді між двома російськими революціями соціалістичних ідей та революційних настроїв.

Давньою і призвичаєною формою організації українського студентства була студентська Громада. Як відомо, студентські Громади давніших часів, так само, як і організація «старого» громадянства—«Стара Громада»—не були ясно виявленими політичними організаціями; плутанність, нез'ясованість політичної позиції Старої Громади, оперті на платоничному лібералізмові, прикрашеному ідеєю культурно-національного, переважно, навіть літературного відродження, привели, між иншим, і палкого політика, соціаліста утопічного типу М. Драгоманова до повного розриву з старою організацією і шукання нових шляхів, нової тактики і нової політичної і активної ідеології.

Це саме спостерігаємо ми і в житті студентських Громад. Подув ідей наукового соціалізму, побідний хід теорії марксизма дійшли на переломі XIX і XX ст. і до української студентської молоді; наслідком цих визовів бачимо ми створення нових чисто-політичних студентських організацій, які шукають виходу в царині соціально-економічної класової боротьби, рвучи все, що вязало їх з старою культурницькою «українофільською» ідеологією.

1-го січня 1905 р. Українське студентство Київського Університету виступає з такою декларативною заявою:

### ЗАЯВА

Еволюція, яку пережила за 10 років свого існування «Київська студентська Громада», цілком змінила внутрішній її зміст. Із організації студентів-українців вона зробилась організацією студентів соціал-демократів.

Зрозуміло, що та назва, яку вона придбала собі ще в перші роки свого існування, в сучасний мент цілком втратила своє внутрішнє значіння і зробилась пережитком.

Через це на загальній збірці всіх дійсних членів «Громади», яка відбулася в кінці ноябра минулого року, була ухвалена (майже одностайно) слідуєча постанова:

«Назву «Київська Українська студентська Громада», яко невідповідаючу теперішній фізіономії організації—одкинуть; разом з тим, вважаючи Революційну Українську партію єдиним справжнім виразником всіх інтересів українського пролетаріату,



офіційно увійти, яко автономна одиниця, в состав Київської організації названої Партії і від сього часу називать себе:

«Студентською Соціал-Демократичною організацією Київського Комітета Р. У. П.».

Санкція, накладена на цю постанову Центральним Комітетом Р. У. П., робить її дійсною і через це од сього часу на всіх виданнях бувшої «Громади» буде підписана нова її назва.

Київ, 1905 р., 1 січня  
Київська Українська Студентська Громада.

Приведена заява знаменувала собою факт не тільки соціально-політичної диференціації української молоді, але й те, що найбільш активна частина тої молоді виразно ставала на ідеологічний ґрунт наукового соціалізму і робила перевірку своїх попередніх ідейних позицій.

Одначе, стихія селянської і дрібно-буржуазної ідеології була ще дуже сильна в рядах української інтелігенції, і тим із її рядів, хто вже пройнявся або робив спробу пройнятися марксистською ідеологією, пристосовувавши його до класової боротьби українського пролетаріату—сезонового, заробітчан. сільсько-господарського і фабрично-заводського—приходилося в тактичній своїй лінії, працюючи серед інтелігенції, іти на порозуміння з іншими течіями, що панували серед молоді, займатися і боротьбою за завоювання українських культурних позицій.

В 1907 році українським студентством була переведена велика праця, що мала більше агітаційне, ані ж реальне значіння—боротьба за українські катедри в Університеті, в 1908р.—збирається перший конгрес українського студентства в Києві, в 1909 р.—у Львові, й на цих двох конгресах повстає й формується нова організація українського студентства, що відновляє свою стару традиційну назву, міняючи одночасно свій зміст. Нові організації звуться Громадами, але статuti їх складаються так, щоб в них могли попасти елементи соціалістичні, радикальні в питаннях соціального та політичного характеру, які до того ще й позбавлені національної виключности й шовіністичних настроїв. Слідуючий конгрес, скликаний на весну 1911 року в Києві, по своєму персональному складу був такий, що одночасно з загально-студентським конгресом мала одбутися з учасників його і конференція У.С.-Д.Р.П. Конгрес цей in corpore був заарештований, і жандарі ніяк не могли розв'язати для себе, чия то нарада мала одбуватися—чи українського студентства взагалі, чи спеціально соціал-демократів. В архівах жандарського управління дві українські організації користувались особливою «популярністю»—про них найбільш знали і в належності до них старались обвинувачити всякого активного українського студента. Організації ці—У.С.-Д.Р.П. та Спілка Р.С.-Д.Р.П. Справді, пануюча роль в громадах належала коли не виключно елементам, зв'язаним з пролетарськими партіями, то в усякому разі групіровкам соціалістичним. Історія українських студентських громад з часу київського неудачного конгресу аж до 1914 року—це історія ступневого зростання цих організацій, зміцнення їх, не зважаючи на те, що ці роки були як раз роками збільшення нагінки на українство; українське студентство позбавляється в ці роки права використовувати будь-які легальні можливості. Легальні економічні організації—«Громади» при вищих школах касуються й тільки подекуди в школах по-за Україною існують такі організації, як відомий Петербурзький гурток українознавства.

Переслідування українства, цькування його на сторінках правої преси, з одного боку, і одночасний зріст свідомості, розвій незадоволення—все



це підказувало соціалістичному українському студентству революційну непримириму тактику. Вона спіралася на віру в рух народніх мас, причому визволення українського народу з'язувалося як з боротьбою селянства і робітничих мас, так і з визвольним змаганням поневолених народів Росії. Звідцїля українське студентство піддержує всі революційні виступи загально-студентського характеру, посилаючи своїх представників як в коаліційні комітети студентські, що утворювались для керування студентськими масами під час певних вибухів, так і в організаційну раду, що ставила своєю метою об'єднати всі легальні й підпольні студентські групування для того, щоб революціонізувати їх і виховати з учасників тих групувань революційну інтелігенцію. Одночасно з цим українське студентство старається нав'язати як найближчі зносини з студентськими організаціями революційного типу поневолених націй. Зв'язки українського студентства серед цих останніх були дуже численні. І польські соціалістичні групування (P.P.S.) і єврейські соціал-демократичні організації (бунд), армянські дашнакцјагани («Дашнакцютюн»), грузинські соціалісти-федералісти і багато інших єдналися з українськими студентськими Громадами і вели часто спільну боротьбу, творили спільне діло. Заборона святкування 100-літнього ювілею народження Шевченка підказувала українській молоді підготувати революційну відповідь пануючому російському націоналізмові й монархізмові. Революційний протест мав статися в формі грандіозної громадянської панахиди й політичної демонстрації в день забороненого ювілею. Ще на початку лютого було укладено відозву до інтелігенції і революційного студентства. Ця відозва, коротка по формі і не зовсім виразна по змісту, характерна тим, що друкувалась трьома мовами: українською, російською й польською.

При добре організованій системі шпіонажа, розуміється, випуск відозв не міг не стати відомим жандарському управлінню. 17 і 18 лютого відозви, ширені в Політехнічному Інституті, були доставлені і в жандармське управління. Одночасно з цим управління дістало ті самі відозви іншим, цілком випадковим способом. Три студенти, члени студентських Громад—Михайло Щербаківський—універсант, Фащевський та Сиротенко з Комерційного Інститута,—поїхали гостювати до свого товариша ще з середньошкільної лави в Київській духовній семінарії, який жив на Київщині десь під ст. Рожанкою. Всі троє були молодими першокурсниками й вважали своїм неодмінним громадським, обов'язком повезти на провінцію й «свіжу» нелегальщину, присвячену до того ж такій голосній справі, як заборона Шевченківського ювілею. Верталися ці студенти вночі перед світанком на станцію, щоби поспіти на поїзд, і в предрозсвітному тумані не потрапили щасливо перейти залізничодорожні колії як раз в той мент, коли робив свої маневри якийсь товарний потяг. В результаті потяг наїхав на них. Фащевський був убитий тут же, Щербанівському одрізано ногу, але й він не вижив, бо не скоро звернули залізничодорожники на них увагу; померти довелось йому в лікарні за кілька тижнів після нещасного випадку. В живих остався Сиротенко, пом'ятий, морально стрівожений. Рожанська адміністрація, оглядаючи труп Фащевського, в боковій кишені його тужурки знайшла й 5 відозв, що, очевидно, осталися ще од росповсюдження. Відозви були негайно одправлені в Київське жандармське управління і, таким побутом, жандарі дістали відомості, що серед студентства щось робиться, існують якісь організації, що готуються до святкування



забороненого Шевченківського ювілею. І досі в папці жандармського управління, що включають в собі справи студентської демонстрації, можна бачити ці відозви, подерті, підмочені й поплямовані кров'ю. Відомості про підготовку демонстрації в студентських колах тільки стверджували у жандарів ті підозріння, що склалися ще раніше.

Після демонстрації начальник Київського жандармського управління, полковник Шредель, хронологичним початковим моментом в історії демонстрації вважав заборону святкування роковин смерті Шевченка. «Доношу Вашему Превосходительству—писав він директору департамента поліції в Петербург,—что появление в киевской периодической прессе циркуляра попечителя Киевского Учебного Округа на имя начальников среднеучебных заведений и директоров народных училищ о неразрешении учащимся принимать участие в юбилейном чествовании памяти малорусского поэта Шевченка и о недопущении как распространения тенденциозной украинской юбилейной литературы среди учащихся, так и вообще каких-либо отступлений от обычного хода будничной учебной работы в день Шевченковского юбилея, а также после сообщения в местных газетах, что 25 и 26 февраля не будут разрешены в г. Киеве юбилейные празднования памяти вышеназванного поэта,—подготовительная работа по этому поводу стала принимать характер, выходящий из рамок легальности, и среди малорусской интеллигенции, а особенно среди воспитанников Киевских высших учебных заведений, стало замечаться стремление организовать в эти дни активные выступления массового протеста против таковых распоряжений представителей местной администрации». (Арх. К. Г. Ж. Упр., 1914, № 16, т. 2).

Очевидно, те заворушення, яке відчувалося після заборони ювілею, не могло не впасти в око жандармській владі й вона вважала своїм обов'язком збільшити своє слідкування за українськими організаціями.

Справа цього слідкування була поставлена в Києві надто погано. З числа персоналу агентів жандармського управління в Києві не було ні одного, хто б більш-менш правильно розбірався в українських політичних течіях і групуваннях; до цього додавалось ще й те, що учасники українського руху були сильні висотою громадської морали й з-поміж них ми не бачимо елементів, що грали б подвійну роль революціонера-провокатора.

Відомості жандарів про учасників революційного руху здебільшого будувались на даних провокаційного, зрадницького походження. В Києві таких елементів не було, і тому біля носу жандарів творилася надзвичайно серйозна й у великих розмірах організована робота—підготовка революційних кадрів української інтелігенції, і жандарі нічого того не знали гаразд, а більш догадувались, при чому часто й густо в своїх догадках, що називається, попадали пальцем у небо. В провалі, напр., студентського конгресу в Києві 1911 року, київська охранка й жандармське управління сліпо виконували телеграфні приписи департамента поліції з Петербургу, який краще розбірався в українському підпольному рухові, аніж у Києві. Однак й київським охоронникам удалося на початку лютого де-що взнати про організаційні кроки українських студентських революційних групвань.

«8 февраля—зазначає в кількох своїх зводках полк. Шредель—были получены агентурные сведения, что руководители украинского движения в г. Киеве объединились с другими противоправительственными организациями и приступили к выработке плана устройства уличных демонстраций



на 25 и 26 февраля, направив все свои усилия к привлечению к этим активным выступлениям студенчества г. Киева».

«Были также получены указания—продовжував Шредель,—что среди студенчества образовался особый временный комитет по организации таковых выступлений, в который вошли представители от инородческих землячеств (поляков, армян, грузин и т. п.) и что приступлено к изготовлению прокламаций, призывающих учащуюся молодежь к забастовке на 25 и 26 февраля» (ibid).

Джерело агентурних відомостей в справах жанд. управління не названо, але де-які догадки в цій справі можна все ж таки робити. Українські Громади, бажаючи організувати політичну демонстрацію, звернулися до інших студентських фракцій, виявили ініціативу в утворенні загально-студентського коаліційного комітету; отже, справа демонстрації виходила по-за кола добре законспірованих українських організацій і виносилась в інші організації, в яких траплялися провокаційні нещастя.

Коли читаєш донесення полк. Шределя, то почувается, що головна суть поданих йому відомостей полягає в тому, що «инородческие» організації дістали від українського студентства пропозицію увійти в поєднання для спільної справи. Вказуються навіть ті організації «инородців», до яких українське студентство зверталось («поляки, армяне и грузины»). В лютневу революцію 1917 р., коли архіви охрaнки й жандармського управління стали приступні, були вскриті і опубліковані в київських газетах імена провокаторів, між якими було й прізвище студента-грузина Магаворіані. Цей студент, член організації грузинських соціалістів-федералістів, брав жваву і начеб-то щирю участь в діяльності київського студентства; притягнутий до допиту в охрaнку по якійсь справі, він так вплутався на допиті, що кінець-кінцем пішов на службу в охрaнку на місяшну платню з тим, щоби давати регулярні відомості про життя київського студентства.

В 1917 році він був арештований на Кавказі й привезений до Києва для допиту його київським громадським комітетом. Його щире каяття, безконечно жалке становище, виявило, що він був лиш нерозумною й мало-душною жертвою методів впливу на молодих новичків революційної практики, які практикувались досвідченими знавцями охрaнницького мистецтва. Магаворіані було випущено. Думається, що відомості про початок підготовки до шевченкової демонстрації й про переговори з «инородцями» могли виходити правдоподібно від нього, тим більше, що Магаворіані ставився до українства з великим інтересом, від імени грузин соц.-федер. провадив переговори з українськими Громадами; в цьому, нарешті, впевняє й провал Шевченківського комітету, про що мова буде йти дальше. В усякому разі відомості, що їх одержали жандарі 8 лютого, були загальні, мало конкретні, нічого певного в руки вони не давали, ні на кого ще виразно не вказували. Можна навіть так думати, що ці відомості були зачерпнуті охрaнкою з якогось перлюстрованого листа, в якому хтось із студентів, з не дуже доброю конспіративною виучкою й видержкою, в такій загальній формі інформував свого знайомого. Дані з перлюстрованих листів іменувались у жандарів «вполне достоверными агентурными сведениями».

Не маючи нічого більш конкретного в руках, як тільки оті-о загальні вказівки й документальні дані реалізації погрозовливих замірів, що виявлялись в гектографованих відозвах, жандармське управління мусіло робити енергичні заходи, щоби викрити підпольну організацію, не допустити її до здійснення своїх планів.



З цією метою постарались старанно перевірити прізвища всіх тих з українських студентів, хто мав відношення до легальних українських Громад. Треба зазначити, що нелегальні й революційно-соціалістичні Громади користалися кожною нагодою, щоби використати ті чи інші можливості легального існування для ширення в масах студентства своєї популярності й для кращого об'єднання тих мас. Зрідка удавалось легалізувати Громаду в тій чи іншій вищій школі, яка трактувалася шкільною адміністрацією, як одно з легальних земляцтв. В охоранці й в жандармському управлінню догадувались, звичайно, що під легальною економічною Громадою крилась її нелегальна революційна суть і тому за учасниками легального студентського життя стежили особливо пильно.

Особою, на яку на цей раз було звернено увагу, був студент Комерційного Інституту Іван Трофимович Вільчинський (нині покійний; помер від тифу років три тому).

Вільчинський в 1913 р. був делегований громадою Комерційного Інституту в Економічну Комісію, яка мала об'єднувати на економічному ґрунті студентські земляцтва, але разом з тим, будучи організована революційними і соціалістичними фракціями студентства, являлася і центральним органом революційного студентства. Особа Вільчинського ще тоді була взята під догляд, при чому для філерського слідкування Вільчинський дістав ще й спеціальну назву, як це полагалось по правилах охоранки, «Табунського». В колах революційного студентства Вільчинський не грав якоїсь надто-помітної ролі і характеристика його, зроблена полковником Шределем (...один из главных активных работников по украинскому движению в Киеве и участник, а в некоторых случаях и руководитель, студенческих выступлений» — № 13, отд. II, 1914), звучить просто курйозом. Вільчинський, справді, був активним і роботящим діячем, але зовсім не в області політичної і організаційно-громадської праці; почати з того, що він не належав до жадної політичної партії, тоді як провід в українських громадах мали декларовані соціалісти, що були звязані з відповідними організаціями. Активність Вільчинського виявлялась на іншому ґрунті; він був членом тої групки студентів Комерційного Інституту (Березняк, Григоренко, Новоселецький і студент Педагогічного Інституту Паляничка), що заснувала видавництво «Криниця».

Однаке, Вільчинського почали «працювати» філери. Слідкування за ним привело до інших людей, дало нові імена. В своєму докладі спеціально про справу Вільчинського Шредель підкреслює, що філерські спостереження виявили всю непевність Вільчинського, яка полягала в тому, що він «проявляет особенно интенсивную деятельность, встречается с целым рядом лиц, проходивших ранее по делам Управления, и посещает очень многие киевские типографии» (ibid). Одвідування друкарень Вільчинським становила цілком натуральну функцію його роботи по видавничих справах «Криниці», жандарі ж, можливо, бачили тут натяк на можливу участь Вільчинського в конспіративно-друкарських справах. Безпосереднє, слідкуючи за Вільчинським, філери намітили таких його співучасників—невідомого студента Комерційного Інституту, що мешкав на Соломенці, студентів-політехників Андрія Шумицького і Мокроуса, що мешкали в одній квартирі й, нарешті, на мешканців в д. № 71-й по Жилианській вулиці, в якій жив студент Комерційного Інституту с.-р. Саватій Іванович Березняк та студент Університету с.-д. Борис Гороховатський.



Багато ще й інших з студентської молоді були помічені філерами при слідкуванні як за Вільчинським, так і за тими, з ким Вільчинський зустрічався. Між іншим, стежучи за Гороховатським, помітили, що він заходив в 138 № по Жилинянській вулиці в невідому квартиру, з дальнішого розслідування виявилось, що в кв. 17-й того дому мешкав студент Університету Олександр Власенко. І його внесли в списки запідозрених і почали узнавати, чи всі ті нові особи не були колись причетні до революційного руху і до українства.

Оцінюючи тепер ці результати філерського слідкування, треба констатувати, що випадково взятий ними Вільчинський, несвідомо для себе, привів охоранників до осіб, близько причетних до організації як революційного руху серед українського студентства, так, зокрема, до праці, з'язаною з майбутньою демонстрацією.

Відозви студентської фракції у.-с.-д. в великій своїй частині друкувались на гектографі в помешканню Гороховатського. Його велика кімната, ізольованність її від господарів помешкання, що сусідила з кімнатою Березняка, — служила частенько затишним притулком не тільки для фракційних не дуже численних зборів, але навіть і для загальних зборів Університетської Громади. В тій квартирі був фактично один з клубів української, переважно, соціал-демократичної молоді. При іншому збігу обставин, квартира Гороховатського могла б відограти роль пастки, як для багатьох товаришів, так і для самої справи. Але конспірація додержувалась досить добре, і інтенсивна підготовка до демонстрації зменшала й одвідування цієї конспіративної кімнати, і в ній старались нічого компромітуючого не тримати.

Особа Андрія Шумицького, зтягнутого в круг філерських спостережень, могла так само привести до наслідків дуже серйозних. А. Шумицький, студент-політехник, в рядах українського студентства займав, правда, одинокі, але колоритне місце і грав певну роль. Він був з тих, що на зразок Д. Донцова від марксизма переходили крок за кроком до ідеології велико-державницької української самостійності. Бувший член Р.С.-Д.Р.П., висланий з Петербурга ще в 1906 році за партійні справи, він в Києві, входячи в Громаду, провадив тихеньку пропаганду самостійницьких ідей, маючи де-які з'язки з галицькими самостійниками. В той час його група не мала якого-будь сильного впливу на студентство, вона розвинулась пізніше, давши ґрунт для буржуазно-самостійницьких групувань часів революції. Але жандарі про цю сторону діяльності Шумицького не знали; їм було відомо тільки те, що Шумицький мав відношення до Р.С.-Д.Р.П. і де-який час находився під одкритим доглядом поліції.

Відомості жандарського управління про Гороховатського вказували також на де-який з'язок його з українством.

Ще в 1912 році жандарське управління мало якісь відомості, що «Гороховатский интересуется деятельностью украинских кружков и что он сочувствует организации в Киеве украинского кружка «Александрійцев». Ці відомості, очевидно, дістались в управління в наслідок перлюстрування якогось листа, чи-то самого Гороховатського, чи-то когось з його земляків олександрійців на Херсонщині.

Про Олександрійське студентське земляцтво йшла мова, але ініціатива його заснування не виходила з українських організацій. Фактично те земляцтво складалося в більшості або з членів Громад, або з молоді, що



співчувала тій діяльності. В 1913 році в Громаді виникла думка використати такі організації для пропаганди й навіть провадити роботу в гуртках, складених з осіб, з'язаних земляцтвом. Так заснувався гурток Лучан (з Луцька), Уманців, Чернігівців, Олександрійців і т. д., але Олександрійці, що входили в це об'єднання, ясно розрізняли свою групу й ту земляцьку організацію, яку збиралися навіть легалізувати при одній з вищих шкіл Києва. З ідеєю цією, яку хотіли до того здійснити в легальних формах, не крились, і жандарям удалось роздобути списки членів майбутньої організації. Цей гурток «Олександрійців» рішили трактувати, як українську організацію типу Громади й намітили її до «ліквідації» в потрібну хвилину. Коли філери вказали на з'язок Гороховатського з Власенком, то жандарі пригадали, що в 1913 р. на ім'я Власенка було одержано листа з Москви, підписаного літерами В. И. і призначеного «для Мити», при чому в листі тому йшла мова про революційну роботу Р. С.-Д. Р. П. і про пропаганду в армії і флоті<sup>1)</sup>. На підставі всього цього жандарі приходили до висновку, що Гороховатський і Власенко причетні до українського революційного руху. Як що Вільчинський, Березняк і невідомий по прізвищу жандарям студент-комерсант з Соломенки, з яким так часто бачився Вільчинський, — являлись активними діячами студентської Громади Комерційного Інституту, в уявленню жандарів, то Гороховатський з своїми «Олександрійцями» та Власенко мусили стояти десь в центрі українського руху в Університеті. Оставалося робити спроби відкрити осіб, за яких можна було б жандармським агентам ухопитись в Політехнічному Інституті та на Вищих Жіночих Курсах. Агентурні дані вказали жандарям на студента Політехники Костя Чижевського, який був арештований по українській студентській справі ще в 1911 році, а в даний момент відношення близького до руху не мав, його брата Миколу, українського с.-р., і на студ. Ашинова, про українство й революційність якого знали на підставі повідомлень з Петербургу, звідкіля Ашинов недавно перевівся. Ашинов був членом Громади й брав участь в її життю, але, треба сказати, що київські товариші ставились до нього не з повним довірям, як до людини, з якою не впісли ще цілком освоїтись в підпольній роботі. Участь студента Гнусевського в підготовці до демонстрації стала для жандарів безсумнівною, коли 17 лютого помішник начальника жандармського управління підполковник П. Іванов одержав агентурні відомості, «что среди студентов Киевского Политехнического Института ведется преступная агитация в связи с предстоящим юбилеем Шевченко, во главе этой группы стоят студенты Пржемуцкий и Гнусевский; предположено выпустить гектографированные прокламации, при чем печатание таковых принял на себя студент Пржемуцкий» (Ар. К. Г. Ж. Упр., № 16, т. IV, 1914). Студента Пржемуцького жандарям не вдалося знайти, а Чижевських — Костю й Миколу — вони взяли й внесли в списки «для ліквідації». По-за тим, маючи відомості, що українське студентство рішилось притягти до участі й не українські маси, а так само з'язатись через свої політичні партії з робітництвом, жандарі звернули свою увагу на найбільш активні елементи й не українського студентства,

1) Можна з цілковитою певністю гадати, що «Митя» це був — Дмитро Чижевський, студент Університета, олександрієць, що рік перед тим перевівся в Київ з Московського Університету, був російським с.-деком, в даний момент входив в організацію студентську у. с.-д. (пізніше перейшов до російських меншевиків, був в групі «інтернаціоналістів», граючи певну роль в первісний період революції).



що брали участь в революційній роботі чи-то соціалістичних студентських фракцій, чи-то в організаційній загально-студентській роботі. До імен активного тодішнього революційного студентства було додано імена осіб відомих партійною роботою у с.-рів та с.-дів та в тодішніх легальних робітничих професіональних спілках. В великий список імен, що сягав мало не до цифри 40, попали поруч із людьми, що справді мали те чи інше відношення до революційної діяльності, й такі, відомості про яких попадали до жандарів випадково на підставі складного якогось зв'язку тою чи іншою запідозреною особою. В справах жандарського управління знаходиться, напр., курйозне прохання одного з арештованих студентів, який пояснює свою справу наклепом на нього його сусіди, торговця десь на Звірінці, що сердився на цього студента й на його матір за конкуренцію в торгівлі залізом.

В ніч на 20 лютого ст. ст. жандарі рішили «ліквідувати» всі ці групи і цих осіб, думаючи тим самим унеможливити підготовку до демонстрацій. Масові труси (більше 20 по справі, зв'язаній з Вільчинським і олександрійцями і до 40 інших) дали результати не такі блискучі, як того можна було б ждати.

У Вільчинського знайшли якусь стару прокламацію 1906 року, на яку же самі жандарі не звернули серйозної уваги; більш підозрілим здалось їм те, що у Вільчинського було багато книжок, переважно українських, і конфіскований «Кобзар» в чималій кількості примірників. Відносно цієї літератури було витрачено багато паперу, бо її описали, розбили в списки по місцю видання і послали запити в відповідні установи, чи ці книжки дозволені до легального читання чи ні. Навіть книжки з такою невинною назвою, як «Скритий ворог» (про бактерії) викликали підозріння у жандарської влади.

У невідомого студента на Соломенці, яким, при трусі виявилось, був Андрій Новоселецький, нічого, крім легальних українських книжок, не було найдено, теж саме у Гороховатського, Березняка і всіх інших, зв'язаних з ними («олександрійців» то-що). Зате у Власенка жандарям пощастило. Власенко мешкав в одній кімнаті втрьох з товаришами по організації, студентами Ком. Інституту (Дубовими та Ситницьким), що недавно були виїхали з Києва додому. В ніч на 20-те у Власенка на вільному ліжку ночував студ. Шабалтас, малознайомий Власенкові, як дежурний в студентській їдальні на Гімназичній вул., що тільки приїхав і випадково ночував у Власенка. Бідному дуже не пощастило, бо його не тільки що було потривожено в першу ж нічку його одпочинку з дороги, але він і вклавсь до того в дуже неприємну історію. Власенко, молодий член у. с.-д. і Громади, занадто понадіявся на свою «нескомпromітованість» і оставив у себе на ніч клунка шевченківських відозв у. с.-д.—58 екземплярів, як підраховували жандарі при трусі.

Студенти неукраїнці, що їх вважали небезпечними для організації студентських мас (Вл. Кандауров, С. Раузов, Хомяк, Б. Терентієв, А. Хомяков, П. Білоданов, Л. Хвостовський, Е. Устинов, К. Файст, Н. Штерн, К. Романський, Г. Кирсанов і Л. Комисько) та українець К. Гнусевський—були арештовані «независимо от результатов обысков, с целью изъятия их из среды учащих в учебных заведениях в дни 25—26 февраля». Решта була тільки потрушена. У арештованих майже ні у кого не було знайдено нічого компромітующого, не зважаючи на те, що більшість з них справді



з'являлась найбільш діяльним елементом революційного студентського руху. Необережним явився тільки досвідчений і старий політичний діяч с.-р. В. Кандауров. Він, будучи членом і, здається, на той час навіть головою політичного Червоного Хреста у Києві і, не зважаючи на те, що кілька день перед тим Червоний Хрест шарив, розкидаючи по коридорах вищих шкіл річне справоздання з діяльності Червоного Хреста за 1913 рік, тримав у себе не тільки ці справоздання, але і дуже компромітуючий його документ—список політичних засланих, в'язнів тюремних та каторжних, яким йшла допомога від Київської організації Червоного Хреста. Жандарі, таким способом, накрили, несподівано для себе, іншу організацію, ніж та, якої вони шукали, а Кандауров попадав в скрутне становище, бо якось одвертितись від обвинувачення в належності до Червоного Хреста йому, очевидно, було майже неможливо.

Труси у партійних робітників, діячів професіональних спілок та робочих були безрезультатними, бо тут жандарі кидалися на осліп. Агентури по освітленню руху українського робітництва майже не було, і жандарі не знали навіть, як підійти до тих груп, які могли впливати на робітничі маси, підготовляючи їх до шевченківського виступу. Шукаючи навмання матеріалів у тих з робітничих діячів, які раніше чим-небудь викликали були підозріння у них або видвигалися в легальній організаційній роботі, жандарі напали на робітника-друкаря Юхима Велевчука, що являвся тоді секретарем органу професіональної спілки печатників у Києві—«Печатное Слово». «По негласным сведениям—говорить про Велевчука «справка» жанд. управління—он принадлежит к российской социал-демократической рабочей партии, при чем ведет знакомство с высланными по политическим делам в Вологодскую губернию за принадлежность их также к Р.С.-Д.Р.П.: Яковом Ивановичем Барановым и Борухом Ицковым Шлиосбергом. В октябре месяце 1912 года он выслал названным лицам журнал «Печатное Слово».

Велевчук мав звязки не тільки з Р.С.-Д.Р.П. (А. Ж. Упр., № 16, 8.IV. 1914), що підозрівали жандарі, він був членом і активним учасником робочої організації у. с.-д., і те, що на нього натрапили в шуканнях українських революційних діячів, могло б бути вигідним для жандарів, як би у Велевчука знайшли щось таке, що нагадувало його приналежність до українських революційних організацій. Але у нього нічого такого, на щастя, дома при трусі не було, хоть знайдено було матеріяли, які говорили про іншу сторону діяльності Велевчука. У нього знайшли резолюцію з підписами робітників про розкол в соціал-демократичній фракції, Державної Думи і відозви самої фракції до робітництва всієї Росії. Цього було досить, щоб Велевчука було арештовано після трусу й розпочато проти нього справу уже не в участі в підготовчій роботі до шевченківської демонстрації, а в приналежності до Р.С.-Д.Р.П.

Тим часом, це було майже все, що могли зробити жандарі, бажаючи не допустити до виступу 25 та 26 лютого. Їхні заходи вертілись кругом українських організацій, часто підходили зовсім близько, загрожуючи викрити і організаційний центр і знайти основний клубок організаційних зв'язків, іноді йшли зовсім в іншому напрямкові, б'ючи по людях, далеких і ідейно і зв'язками до українського революційного руху студентства й робітництва. До цих заходів охоранки і жандарів треба дати ще й те, що філерська робота в ці дні була доведена до крайнього напруження. Багато з українських студентів помічали, як біля їхніх домів регулярно з'являлись



якісь певні постаті, що на певному віддаленні ходили за ними, як тільки вони вирушали з дому. Автор цих рядків, учасник революційних гуртків тих часів, пригадує, що кілька разів, вертаючись пізно додому, він на одній з пустинних улиць Києва натикався на ніби-то п'яну фігуру людини, вдягнутого «під робочого», що пробувала заговорити з ним таким несподіваним способом: «Столыпину пам'ятник поставили! А за что? за то, что народ мучил, кровь их пил... А Шевченку ставить запретили»... Усе це пересипалося площадною лайкою по адресі тих, хто поставив пам'ятника Столипіну і заборонив ставити Шевченкові, і навіть цитатами з Шевченка в роді: «Кругом неправда і неволя, народ замучений мовчить»...

Уперте приставання, несподівана тема для розмови; помітна штучність в удаванні п'яного—з усього цього знати було звичайного шпика, що пускався на провокаційні викрутаси наївного і примітивного характеру.

Та не зважаючи на все це, організаційна робота по підготовці демонстрації посувалася. На Дмитрівській вул., в квартирі Ф. Близнюка, у. с.-д. (а нині покійного), студента-політехника, одбулися перші збори представників від політичних фракцій українського студентства та студентських громад. На зборах були присутніми с.-д.: студент Університету О. Гермайзе, політехник П. Котов та курсистка Є. Крем'янська, від с.-р.—студенти Ком. Інституту Мик. Ковалевський та Леонард Бочковський і студ.-політехник Гр. Мазуркевич. На цих зборах було вирішено й ухвалено основні принципи майбутньої демонстрації. Відносно характеру демонстрації було визнано, що вона має бути революційним закликком до широких робітничих і селянських мас. Ім'я Шевченка—говорилося в промовах—має стати символом революційної акції. Вирішено було так само, що комітет по організації демонстрації, надаючи останній характер не вузького протесту проти переслідувань українства, а загального протесту проти політики російського царату, втягує в ту демонстрацію не тільки українські елементи, але всі ті елементи, які можуть з'єднатися з революційним і соціалістичним українством в спільному протесті. Що-до лозунгів демонстрації, то такими являлись: «Хай живе друга російська революція!», «Хай живе автономія України!», «Хай живе соціалізм!», солідарність національних меншостей в боротьбі з російським централізмом. Дразливим питанням явилось відношення до майбутньої демонстрації, так званого, «старого громадянства». Між київською соціалістичною українською молоддю і «старими», старшим поколінням української інтелігенції, існував давній антагонізм. Коли молодь свою тактику будувала на революційній діяльності і старалась орієнтуватися на другу російську революцію, в прихід якої вона непереможно вірила, інтелігенція літераторів, письменників, кооператорів та педагогів орієнтувалася на культурну працю, легальну діяльність в межах «куцої конституції» і гуртування сил під прапором еволюційного, часто мало виразного, а іноді й цілком виразного—дрібно-буржуазного... «соціалізму». Розуміється, і тактика їхня була повільною, боязною, без віри в можливість масового руху, широкої народньої боротьби. Чутки про те, що молодь збирається урядити шевченківську демонстрацію, перелякали ці кола. Вони не повірили в можливість успіху, з одного боку, а, з другого, страшенно злякалися за долю національно-культурних установ, які якось животіли з ласкавого дозволу царського уряду. До де-кого з старших студентів, які, очевидно, мусіли бути більш «розсудливими», зверталися од «старих» з проханням вплинути на молодь, не губити себе і не підводити під ризик



закриття українські журнали і культурні установи. Комітет без довгих балачок одкинув це вагання і боязливу тактику, гадаючи, що випустити з рук оцю можливість використати заборону ювілею для масового політичного виступу було б і нерационально і злочинно.

На нараді була знялась суперечка про мову відозв комітету. С.-д. пропонували згідно з давньою традицією українського студентства видати відозву мовою не тільки українською, але також і мовами національних меншостей. В крайньому разі, коли б технічні перешкоди не дозволили, с.-деки пропонували друкувати двома мовами—українською і російською (друкувати малося на увазі в партійній друкарні У. С.-Д. Р. П., де не було шрифтів ні польського ні тим паче єврейського). Необхідність друкування й російською мовою мотивувалась, між иншим, і тим, що відозва призначалась для київського пролетаріята, а він в значній своїй мірі говорить по-російському. Суперечка з цього приводу велась між головою зборів і молодим, дуже палким і щирим Леонардом Бочковським, який висловлював думку, що київське робітництво, як що не говорить українською мовою, то в усякому разі дуже добре її розуміє, бо має постійні зносини з селянством. В решті решт перемогла думка с.-д. Зате ніяких суперечок не виникло відносно прапорів. Кольори прапорів було ухвалено виключно червоні, а на них мали бути нашиті лозунги, під якими мала проходити демонстрація. Обміркувавши в загальних рисах всі справи, звязані з демонстрацією—і принципіві і технічні—рішили на слідуючий раз зібратись вже з представниками і не українських груп, а також з делегатами не тільки студентських фракцій, але й політичних партій. Зносини були вже налажені, оставалось тільки призначити день і місце зборів. Послідуючі арешти спинили трохи роботу, бо працювати ставало небезпечним. Правда, арешти не українського студентства не поставили в звязок з підготовкою демонстрації, думали, що то инший провал, не то с.-р., бо багато було за раз заарештовано їх, не то Червоного Хреста, бо нещастя Кандаурова стало відразу відомим. Зате кожен з членів комітета бачив, як збільшались непевні «горохові пальто», як нишпорили вони своїми поглядами. Дійшло до того, що, коли комітет мав одного разу зібратися на Столипінській вул., кожен з учасників, прийшовши, заявив, що він певен, що привів за собою шпика. Збори не одбулися. Фракція у. с.-д. вирішила для себе вислати на де-який час з Києва товаришів, які були скомпромітовані коли-небудь арештом, трусом то-що. Ухвалено було оставити на відповідальній роботі тільки зовсім «чистих», ніде не замішаних товаришів. Трохи змінений склад комітету вирішив і помешкання для остаточних зборів знайти цілком «чисте», доручено було його одшукати курсистці Є. Крем'янській. Та з честю справилася з таким завданням. Через свою двоюродну сестру Н. Манджос, курсистку, що ніякого відношення до руху не мала, вона дістала дозвіл зійтися на квартирі у вдови-матушки Н. Мельнікової, що мешкала у вдвох з дочкою на Несторовській вул. Тут ми підходимо знову до темного місця в тій справі, які пояснити можна тільки догадкою. Але раніше прочитаємо офіційні повідомлення жандарського управління: «По агентурным сведениям было известно, что агитационной работой в этом (підготовка до політичної демонстрації) руководит местный «коалиционный комитет» из представителей воспитанников высших учебных заведений, а также особый «временный комитет», в состав которого входят представители инородческих землячеств, и, наконец, были



получены сведения, что последнее заседание этого комитета произойдет 23 февраля по Несторовской ул., д. № 8, кв. 3, Мельниковой, около 3-х часов дня». (Арх. К. Г. Ж. Упр., № 16, т. 3, 1914). З цих рядків ясно, що прекрасна конспірація провалювалась самим блискучим способом, бо жандарі знали те, що могли знати тільки учасники наради та ті, що добували помешкання, і його господина. І правдоподібна догадка знову приводить до Магаваріані. Переговори з грузинами велися тільки через нього, отже він точно знав і адресу зборів і мету їх. Але на ці збори він не прийшов, а замість нього був присланий невідомий до того часу студент Бормабов. Майже з певністю можна говорити про провокаційну роль Магаваріані в цьому провалі<sup>1)</sup>. На збори явились представники від українських і не українських політичних партій та громад різних вищих шкіл. Представник від у. с.-д. р. п.—І. С. Романченко—випадково на збори не прибув і таким способом остався на волі. Що торкається до російських с.-д. та с.-р. та єврейського бунда, то в звязку з провалом активного студентства зав'язати з ними звязка не було змоги і їх не ждали. Учасники зборів рішили бути обережними і конспіративними до краю і, додержавши всіх конспіративних вимог, на всякий випадок ще виставили на вулицю варту. Вартував студент-політехник Ф. А. Валянський, с.-д. (нині покійний). Як він потім оповідав, він і не счувся, як, одійшовши трохи вгору на Несторовській вул., обернувшись, з жахом побачив, як, не знати звідки узявшись, бігли городовики, придержуючи збоку шабляки, до будинку № 8. Повідомити товаришів було пізно, бо випередити городовиків не було ніякої змоги, і Валянському лишилось, покинувши своє неудачливе вартування, бігти по квартирах з сумним повідомленням. В квартирі Мельникової збори тільки що розпочались під головуванням студента-політехніка с.-д. Мих. Єремїва, коли увірвались городовики. Почалась нова справа.

Жандарська зводка так оповідає про цей провал: «В виду полученных заблаговременно сведений было усилено общее наружное наблюдение по городу Киеву, а в частности организовано особенно тщательное наблюдение за квартирой Мельниковой. Результаты домового наблюдения выразились в том, что, действительно, было замечено прибытие в названную квартиру в 2 ч. 15 м. дня неизвестного мужчины в серой барашковой шапке. В 2 ч. 30 м. туда же пришел студ. У-та, а вслед за ним вошла неизвестная барышня. Минут через 5 в ту же квартиру пришел студ. У-та, а вслед за ним пришла вторая барышня. Через очень короткий промежуток времени в ту же квартиру вошел неизвестный студент с двумя барышнями, но последние скоро вышли и ушли обратно без наблюдения. Затем в ту же квартиру пришел студент Университета, проходивший по наблюдению под кличкой «Якуридзин», а вслед за ним два студента Политехнического Института, из которых один проходил по наблюдению под кличкой «Томашевский». В 3 ч. дня в квартиру Мельниковой был введен наряд полиции и, на основании имевшихся определенных указаний о характере собрания в квартире Мельниковой, все участники такового

<sup>1)</sup> Під час читання цієї статті на засіданню секції по вивченню громадських рухів на Україні при В. У. А. Н. присутній акад. С. О. Єфремов ствердив здогад автора статті про провокаційну роль студента Магаваріані. Єфремову довелося бути при допиті Магаваріані в 1917 році, і на тому допиті Магаваріані признався, що провал Шевченківського комітету діло його рук.

Дальніша доля цього провокатора нам невідома.



были... арестованы и у них произведены личные и по квартирам обыски. При входе наряда в квартиру Мельниковой, все в ней собравшиеся находились в большой комнате и там же находилась владелица этой квартиры вдова священника Неонила Лукьянова Мельникова, 48 лет.

У собравшихся обнаружен листок бумаги, на котором, повидимому, предполагалось записать фамилии собравшихся и уже было написано карандашом три фамилии. При личном обыске у задержанных ничего явно преступного не обнаружено, но взяты заметки, записные книжки, письма и адреса, значение которых выясняется. По выяснении личностей задержанных оказалось, что на означенном собрании находились: 1) владелица квартиры вышеупомянутая вдова Мельникова, 2) курсистка высших женских курсов дочь дворянина Наталия Семеновна Манджос, 3) слушательница тех же курсов дочь священника Евгения Степановна Кремянская, 4) студент Киевского Коммерческого Института дворянин Николай Николаевич Ковалевский, 5) студент Университета св. Владимира мещанин г. Шемахи Баграт Арутюнович Назарянц, 6) студент того же Университета, грузин, сын протоиерея Михаил Давидович Барнабов, 7) студент Киевского Политехнического Института почетный гражданин Петр Косьмич Котов, 8) студент того же Института мещанин г. Канева Григорий Саввич Мазуркевич, 9) студент того же Института сын потомственного дворянина Михаил Михайлович Еремеев и 10) студент того же Института дворянин Стефан Фелицианович Беневский (Бенецкий)». (Арх. К. Г. Ж. Упр., № 16, т. 3, 1914). Жандарям на цей раз наче б то пощастило зовсім: вони накрили справжній комітет. Оставалось тільки формально довести, що ці збори були зборами комітету, і виникла б голосна історія, що збільшила б славу спритності київської охоранки. Але формально нічого довести не вдалося. «Агентурным сведениям» жандарі, очевидно, не зовсім довіряли, бо арештовувати такі важливі збори прийшов тільки наряд городовиків на чолі з околдочними надзирателями. Жандарський офіцер явився пізніше, а тим часом городовики не були поінформовані, що то за збори, і допустили ряд помилок. Насамперед, в кімнаті осталися всі учасники зібрання в присутності одного лиш городовика, добродушної людини, яка не тільки не завважала розмовляти студентам і умовлялись їм відносно майбутніх допитів, але удавав, що не помічає, як студенти нищили де-які папірці, виймаючи їх з кешень.

Коли арештованих одвели в участок, то там їх також не розрізняли, даючи змогу умовляться і спільно обмірковувати нову ситуацію. Студенти змовились говорити, що вони зібрались їхати на гулянку за місто і старалися наперед передбачити всі можливі деталі жандарського допиту з цього приводу. Морока вийшла з Барнабовим. Він дуже пагано говорив по-російському, і мабуть і розумів російську мову не завжди гаразд, а українська частина зборів весь час забувала про це, бо поляк Беневський прекрасно розумів і говорив по-українському, а вірменин Назарянц теж трохи звик до української говірки, маючи віддавна справи з українцями, — і говорила здебільшого по українському. Розуміється, що Барнабов з трудом догадувався про суть розмови і кінець кінцем на допиті наплутав не на користь свою і загальну.

«При допросе вышеперечисленных десяти лиц — повідомляв департамент полиции полк. Шредель, — а также Надежды Христиновны Мельниковой (дочери владелицы, где было собрание) — установлено следующее: «Все-



задержанные объясняют, видимо по уговору, что на квартиру Мельниковой они собрались с единственной целью отправиться затем, вместе с Надеждой Мельниковой, на прогулку за город, и что таковое приглашение они получили от имени подруги Надежды Мельниковой — Наталии Манджос и Евгении Кремянской, — при чем, будто бы последней было поручено пригласить на эту прогулку знакомых ей молодых людей и что она, встретившись 23 февраля со своим знакомым студентом Мазуркевичем, просила его принять участие в прогулке, пригласить знакомых ей студентов Котова и Еремеева, а также просила, чтобы лица эти в свою очередь пригласили своих знакомых, не стесняясь тем обстоятельством, что последние не будут знакомы ни с Надеждой Мельниковой, ни с Манджос, ни с Кремянской. Показания арестованных на означенном собрании сходятся только на одном, о месте сходки, или, как показывают задержанные, о месте сбора, откуда они предполагали идти на прогулку, они узнали, некоторые лично, а большинство через своих товарищей, со слов Кремянской и Манджос. Во всем остальном показания вышеперечисленных лиц расходятся между собою, при чем, на пр., студент Барнабов показывает, что еще до прихода полиции решили прогулку отменить, и присутствующие стали собираться уходить по домам. Некоторые заявили, что вопрос о прогулке до прихода полиции был еще не решен, а часть арестованных утверждает, что по этому вопросу уже состоялось решение в утвердительном смысле и даже стал производиться среди присутствующих денежный сбор на расходы по поездке, но что он даже дал на этот предмет Наталии Манджос несколько серебрянных монет, а последняя передала эти деньги Евгении Кремянской, но из остальных лиц факта сбора денег никто не помнит. В дальнейшем подобные противоречия встречаются по вопросу, сколько времени находились все собравшиеся в квартире Мельниковой до прихода полицейского наряда, объяснения же задержанных, кто и с кем пришли на означенную квартиру, совершенно расходятся с показаниями филеров, наблюдавших за д. № 8, кв. 3, по Несторовской ул. В данном случае характерно то обстоятельство, что с владелицей квартиры Неонилой Мельниковой и ее дочерью Надеждой были знакомы из числа арестованных, на означенной сходке, только Наталия Манджос и Евгения Кремянская. Остальных арестованных Мельниковы по фамилиям не знали и только вдова Мельникова припоминает, что где-то и когда-то встречала студента Еремеева». (Арх. К. Ж. Упр., № 16, т. 3, 1914.).

Справки, наведені жандарями про учасників зібрання тільки впевняли в тому, що це зібрання було далеко не простим зібранням, а політичною нарадою революційного органу. З не української частини учасників були допущені порушення елементарної конспірації.

Про представника Р. Р. С. студента Беневського жандарі мали такі відомості: «В 1910 году состоял членом Киевской организации «Корпорация», принимал деятельное участие в собраниях этой организации. В ноябре месяце он входил в состав членов коалиционного совета при Киевском Палитехническом Институте, организовавшегося для выработки выступлений в дни чествования памяти Толстого. В 1912 г. он являлся одним из видных работников в Киевской организации «Корпорация», бывая на всех собраниях этой организации.

24 января 1911 года Беневский был обыскан в г. Киеве... В ночь на 28 декабря 1913 г., в ликвидацию лиц, связанных в г. Киеве агентурой



и наружным наблюдением с Георгием Оздаковским (Мышковским), членом польской социалистической партии, Бенецкий был подвергнут в порядке охраны обыску, коим застигнут не был, при чем по обыску у Бенецкого обнаружены тенденциозные книги и брошюры. О Бенецком была возбуждена переписка в порядке охраны, которая направлена на распоряжение Киевского губернатора 21 февраля 1914 года с ходатайством о высылке Бенецкого под главный надзор полиции в одну из отдаленнейших местностей северных губерний». (Арх. К. Г. Ж. Упр., № 16, т. 3, 1914).

Иншими словами кажучи, Беневський, якого мали в адміністративному порядку вислати на північ і за яким не могли не стежити, міг собі дозволити явитись на конспіративні збори в той час, коли всі шпики м. Києва були змобілізовані. Про це знав весь город, про це свідчили масові арешти.

За Беневським, скомпромітованим в минулому, був делегат с.-рів Мик. Ковалевський. Про нього маємо таку справку: «При ликвидации, в сентябре 1910 года, в г. Москве, лиц, принадлежащих к партии соц.-рев., у слушательницы высших женских курсов Х. Г. Филипповой был обнаружен ряд шифрованных записей с адресами и явками, по которым шла партийная переписка и отправлялась партийная литература, при чем в числе этих записей и адресов был также помещен адрес: «Чернигов, Хлебопекская ул., д. Виндиловского, Ковальскому», по каковому адресу, как видно из сообщения начальника черниговского губернского жандармского управления . . . . . летом 1909 года проживал при своей матери, Л. П. Ковалевской, сын статского советника, окончивший 6 классов гимназии, Ник. Ник. Ковалевский.

14 апр. 1913 г. был участником сходки, происходившей вблизи г. Чернигова, на левом берегу р. Десны в заливе «Старуха», где в числе других лиц Ковалевский выступал с речами о возобновлении в России революционного движения и о необходимости террористических актов. В ночь на 24 апреля того же 1913 г. в Чернигове в ликвидацию партии соц.-рев. Ковалевский был подвергнут обыску, но безрезультатно. В том же апреле месяце от начальника центр. губ. жандар. управления поступило требование о производстве обыска у Ковалевского в г. Киеве, но он обыскан не был за необнаружением его на жительстве». (Арх. К. Г. Ж. Упр., № 16, т. 3).

До цих відомостей ще треба додати, що, коли стежили за Вільчинським, то були доставлені в управління «агентурні відомості» про те, що на чолі студентської Громади Комерційного Інституту стоять В. Р. Ковтуненко, якого шпики підстерегли при зустрічі з Вільчинським, і Микола Ковалевський.

Справка адресного столу вказала на студента Ком. Інституту Миколу Яковлевича Ковалевського, людину непричетну ні до якого революційного руху. Бідного однофамільця одначе потрусили, але, розуміється, безрезультатно.

Відомості про інших учасників зібрання нічого серйозного в собі не мали. Правда, жандарі мали докладні відомості навіть про революційну настроєність Н. Манджос, яка пасивно, не знаючи навіть гаразд в чому справа, допомагала своїй сестрі Крем'янській.

«В 1912 году были получены совершенно неясные, но достоверные сведения, что Н. Манджос крайне возмущалась поведением



курсисток, которые во время волнений среди учащихся приветствовали пристава при появлении его в аудитории на курсах, а также интересовалась настроением в Москве» (ibid.).

Але такі і подібні цим відомості одгонили вже повною несерйозністю і юмористикою навіть для охранки.

Коли б не легковажність Р. Р. С., що послала скомпромітованого Беневського, та ще у. с.-рів, що послали Ковалевського, якого трусили й допитували, то жандарм і зовсім тяжко було інкримінувати політичного злочинця цим зборам, але й при таких обставинах конкретних обвинувачень виставити не можна було, і полк. Шредель вимагав перед вищою владою кар адміністративних на цих злочинців. В першу чергу були поставлені Беневський і Ковалевський, як особи «крайне вредные в политическом отношении», поруч з ними—Манджос і Крем'янська, яких обвинувачено в тому, що вони підшукали помешкання для зборів і які од цього обвинувачення й не одмагалися.

Арештованому комітетові удалося через Н. Мельникову, що з надзвичайною симпатією поставилася до студентів, може, з пошани до свого покійного сина соціал-демократа,—повідомити по квартирах як арештованих, так і тих, кому варто було берегтися. Поруч із нею відразу почав робити те саме і Ф. Волянський, який з своєї варті побіг на Столипінську вул. в квартиру Клави Яковлевої, с.-д., і з нею став чистити й нищити те, що треба було, і давати директиви для продовження роботи. В нервовій метушні знищили й червоного прапора, приготованого для демонстрації, що вишивався у Крем'янської і в неї ж був захований.

Текст відозви від комітету було вже давно складено і ухвалено, на цих зборах мала зайти остаточна ухвала, і відозву мали підписати всі організації, що зійшлися на зборах. В нових обставинах рішили—відозви, як Студентського Комітету, так і загального, видати неодмінно, не зважаючи на те, що немає остаточної ухвали; її появлення мусіло б говорити за те, що справжній комітет єсть і працює, і тим полекшувалась справа реабілітації арештованих. Але підписати відозву іменами організацій, що послали своїх представників на збори, значило погіршити їхню справу, бо певність жандармів в тому, що вони накрили коаліційний комітет, зросла б, коли б вони побачили під відозвою підписи всіх тих організацій, в належності до яких обвинувачували вони арештованих. Отже вирішено було відозву підписати просто: «Коаліційний Комітет». Відозва студентського Коаліційного Комітету вийшла раніше, оддрукована на гектографі, відозва загальна вийшла з нелегальної друкарні У.С.-Д.Р.П., де в ці тривожні дні йшла напружена, сомовіддана, весела робота. Треба зауважати, що, в поспішній, сугубо після арешту, законспірованій роботі над друком, відозви вийшли з багатьома помилками, які затемнюють часами самий зміст. Особливо неудачним треба визнати російський переклад відозви:

«Вставайте—кайдани порвіте,  
І вражою злою кров'ю волю окропите!».

«Боритесь—поборите!».

Товарищи!

Приближается день столетия со дня рождения великого поэта—революционера Тараса Шевченка. И это не простой юбилейный день памяти великого поэта, это день более глубокого юбилея—юбилея огненного социально-демократического и национального протеста, который бросил мужик-гений украинского



народа. День Шевченка—25 фев.—день празника революційно-класового і національного самосознання народів, запертих бюрократически-централізаторської, поліцейско-руссификаторської Росією. Веками угнетенна українська трудящася маса сказала своє революційне слово устами Шевченка. І слово це загорелось огнем, промчалося по Україні і вийшло далеко за межі її, будя всіх «живих, мертвих і народившихся», сильних духом, крепких силами, мощных боевым протестом. Ми були свідателями масового пробудження демократії, активного її виступлення, непродолжительной победы. І тепер знова стоїм в полосе господства бешенного разгула реакційних сил. Тяжеля рука господствующих придавила свободную, даже чистокультурную самостоятельность демократії, безудержный бюрократический централизм придушил не государственные народности Росії. Но і наші сили ростут, лозунги популяризуются і параллельно с этим демократія організовується і готується к революційному виступленню.

Товарищи! Мы призываем вас к политической забастовке 25 февраля в знак протеста.

Пусть Шевченковский день станет днем революционного протеста против политики всеобщего душительства и изгнивающих форм современного бюрократического режима.

Долой национальный гнет и да здравствует автономия каждой национальности!

Да здравствует вторая Российская Революция!

Да здравствует социализм!

Обще-Коал. Совет Высш. Уч. Зав.  
г. Киев, февраль 1914.

(Випущено 5.000 екз. гектографованих).

### Громадяне!

Сто літ минуло, як народилась людина, що кинула вогненні слова геніяльного натхненного протесту проти звірства, гніту, дикої експлуататорської вакханалії пануючих, протест стихійний українського народу, віками пригніченого, затурканого, зведеного до стану «дійсної корови» для всіх своїх і не своїх, хто лише хотів дерти з нього.

Більше ніж півсотні років лунає цей крик замученого геніяльного серця, оддається в грудях всіх, хто пробуває в замкненій поліцією та жандарями на важкі замки «тюрмі народів»—нашій славній нагаями, свавільною бюрократією й монополюючою великій державі. Багатьох збудив зі сну цей крик поета дзвонаря революційних, гайдамацьких виступів пригнічених і поневолених. Багатьох покликав до боротьби й послав в криваву січу з тими, хто заступив світ і волю всім народам.

Але діло, до якого кликав Шевченко, ще не кінчено, ми ще й досі стоїмо перед сильним муром, який оберігає наших ворогів, ми ще й досі не добились до вільної волі. Навпаки, кайдани поміцнішали, сили ворогів скріпили, реакційна хвиля радіючого націоналізму й політики душительства дійшла до найвищої точки, стоїмо в моменті підготовчому до боротьби і згідно з моментом виробляється наше завдання під нинішню хвилю. Вони зводяться до згромадження, зміцнення наших сил, організації їх, а це значить—пропаганда і повсякчасний протест-нагадування. Мусимо кріпити свої сили й зібрати їх до недалекого поединку, другої російської революції.

В цей підготовчий атмосфері виразно намітився шлях нашої тактики, солідарність всіх груп демократії й опозиції всіх народів в найбільш важливому і болючому для нас пункті—поваленню сучасного поліцейсько-бюрократичного, самодержавно-руссификаторського ладу.

Ясно і виразно стали перед нами—завдання, шляхи наші, тактика. Мусимо як найактивніше провадити їх в життя.

На нашому прапорі червоніють вигуки: «кайдани порвіте», а сьогодні в день роковин замученого борця-генія ми мусимо викинути цей прапор одкрито і гордо; міцними рядами вийдемо на вулиці і в організованій поважній демократії виявимо і нашу глибоку пошану і вдячну пам'ять генієві революціонерів українського народу. І те, що стихійний протест його вже оформлений, вже вироблений. Нехай наш сьогоднішній поступ буде прелюдією до наступних організованих революційних протестів, а відтак до революції.

Хай всі, хто розуміє необхідність організованої боротьби виходе на вулицю і стає в лаві демонстрантів!

Вічна пам'ять Шевченкові!

Хай згине сваволя пануючих, пригнічення демократії і національна неволя!



Хай живе солідарність всіх націй в Росії!  
Хай живе автономія України!

Коаліційний Комітет.

(Арх. Київ. Жанд. Упр., 1914, № 18, від. II). (Відозва друкована друкарським шрифтом).

Жандарі вжили всіх зусиллів, щоб не допустити демонстрації. Треба признати, що вони справді добросовісно працювали і не дурно сиділи на казенних зборах, але і революційне студентство напружило всі свої сили, і два дні, 25-26 лютого, мали рішити питання, хто дужчий — охранка з жандарями, філерами і безліччю агентів, чи соціалістична українська молодь з її ентузіазмом, запалом і вірою в близьку революцію. Не зважаючи на всі оті масові труси, арешти, «ліквідацію» і ізоляцію активних запідозрених елементів від мас, революційні відозви закликом до страйку та до демонстрації вийшли вчасно, були, як слід, в належній кількості розповсюджені. Демонстрація була підготована і вона сталася. Що вона буде — в цьому не сумнівались навіть ні жандарі, ні поліція. Наперед були змобілізовані всі сили київської поліції для того, щоби боротися з демонстрантами. Київський поліціймейстер так описував згодом «церемоніал» підготовки поліціантів до демонстрації: «При распределении полицейских нарядов 25 и 26 февраля, по случаю предстоящих беспорядков имелось в виду, что начало волнений произойдет во всех высших учебных заведениях, затем вся масса учащейся молодежи группируется у Владимирского собора и отсюда двинется толпой по улицам города с флагами и пением гражданской панихиды. Имея в виду, что всякие уличные демонстрации устраиваются всегда сплошными толпами и шествием по мостовым, полицейские наряды, чтобы не обессилить их, не могли быть раздробляемы установкой по улицам непрерывных постов, а были назначены командами по известным пунктам. Такие наряды были назначены в следующие места: в Университете пристав Лыбедского участка с своим участком; в Политехническом Институте пристав Бульварного участка с своим участком и часть Лукьяновского участка; в Коммерческом Институте и у Владимирского собора пристав Старокиевского участка. На Высших Женских Курсах помощник пристава Плосского участка с нарядом своего участка. Этот же наряд передвигался на угол Владимирской и Фундуклеевской улиц. На Крещатике, от Думы до Лютеранской улицы, пристав Дворцового участка со своим нарядом. На Крещатике, против Фундуклеевской, улицы помощник пристава с нарядом от Подольского участка; на Караваевской площади, где по сведениям тоже имели собираться демонстранты, наряд Печерского участка. На Галицком базаре, где могли группироваться студенты Политехнического Института для открытия шествия в город, находился пристав Лукьяновского участка со своим нарядом. Пристава Подольского и Плосского участков, чтобы не оставлять без надзора Подола, оставались с частями своих чинов на своих участках, занимая в то же время наряд на Контрактовой ярмарке. Часть конной стражи находилась у Владимирского собора, а часть на Софийской площади. По изложенному распределению нарядов был израсходован весь состав Киевской полиции». (Арх. К. Г. Ж. Упр., № 18, отд. II, 1914).

В нашу задачу не входе докладне описання самої демонстрації. Ми говоримо про неї й пояснюємо факти, з нею зв'язані, тільки на підставі даних архіву жандарського управління. Скажемо тому коротко, що



демонстрація почалася зрання на площі біля Володимирського собору, бо в собор увійшли в кінці служби студенти і стали вимагати від духовенства панахиди по Шевченкові; коли в цьому їм рішуче було відмовлено, натовп проспівав в церкві вічну пам'ять і з цим співом вийшов на площу, де почалися співи Заповіту, революційного жалібного маршу і т. д. Демонстрація захопила собою, крім площі перед собором, ще вулицю Володимирську, Фундуклеєвську та Прорізну і навіть доходила до Хрещатику. В районі цих вулиць демонстрації то сполохали, то гасилися нарядами—кінними та пішими поліцейськими та козаками. На другий день повторилось те саме. Київське робітництво, що 25-го брало участь в демонстрації лиш по-одиноці, 26-го вирушило з сторони Южно-Руського заводу на Безаківську так само з співом вічної пам'яті та жалібного маршу.

Демонстрація удалася. І чутливим показником її удачі явилася та жвава метушня, що почалася при першій звістці про шевченківську демонстрацію в правій пресі і правих колах. Перший масовий виступ українства налякав тих, хто чіплявся за самодержавну систему в Росії, бо в цьому бачили початок великих подій. Демонстрацію зрозуміли правильно, як протест революційних і соціалістичних елементів; з другого боку, їй хотіли нав'язати инше ще значіння провокаційного характеру. Адже ж діло діялось в рік, коли незабаром спалахнула велика імперіялістична війна. Імперіялістичні апетити, що ховав уряд в своїх дипломатичних ходах та таємних військових підготовках, по дурному виявляли вулишні патріоти з чайних Союзу Руського Народу та «Патриотического содружества молодежи «Двуглавый орел». Політики з лагерью Савенка, Шульгіна та Меньшікова не розуміли того, що рух народніх мас України зв'язаний з загальним рухом соціального визволення, підпольну боротьбу соціалістів вони намагались зрозуміти, як інтригу свого імперіялістичного суперника, і в українських змаганнях ловили лозунги, прийняті самостійництвом та австрофільством, що почувались у галицької дрібної буржуазії націонал-демократів. Тому і демонстрацію українців постаралися вони нашвидку витлумачити, як «мазепинське» самостійництво та австрофільство. Хулганський авангард російського імперіялізму «Двуглавый орел» пустив в хід свої звичайні методи й способи—безсовісну брехню і вигадки. Як видно це з допитів багатьох свідків, студент Позняков, один з активних діячів «Двуглавого орла», змайстрував телеграму в Петербург про те, що демонстранти кричали: «Да здравствует Австрия! Да здравствует Франц-Иосиф! Долой Россию!» Цю телеграму він дав підписати, навіть не прочитавши, де-кілком своїм товаришам по організації. Аналогічну замітку з додатком, що демонстранти урядили маніфестацію біля будинку Австрійського консульства на Пушкінській вул. і що ними керував якийсь студент-єврей, що їздив увесь час верхи на білому коні,—уміщені були заходами того ж Позднякова в газеті «Двуглавый орел», «Киев» і инш.

Справа заварювалась на инший лад. З демонстрації хотіли провокаційним і інсинуаторським способом вилушити те, чого вона власне в собі і не мала і не могла мати.

Велика справа про перевірку даних що до цієї сторони демонстрації включає в собі силу надзвичайного інтересного матеріалу, переказати який ми, на жаль, не можемо вповні за браком місця.

Перед нами проходить довгий ряд славних своїми подвигами союзників. Раніше, ніж хоч коротко ознайомитись з цією оригінальною і цікавою



галереєю недавнього минулого, що вже навіки спочило, ми приведемо опис демонстрації, зроблений офіційною особою — капітаном Ніколасвим, прикомандированим до київського жандарського управління і посланий начальником останнього на демонстрацію для спостереження і розпорядження: «Вследствие приказания начальника Киевского жандармского управления, переданного мне лично, я 25—26 февраля с. г. с 10 ч. утра и до 6—7 вечера находился на улицах г. Киева, где происходили беспорядки по случаю 100-ия со дня рождения Шевченко; 25 февраля в 10 час. утра я проехал по Владимирской ул. от Б.-Житомирской до городского театра. Движение на улице в это время было более оживленное, чем в обыкновенные дни. Часов в 12 дня или в начале первого часа по Фундуклеевской улице со стороны Гимназической и Несторовской, а также по Владимирской, со стороны Бибиковского бульвара, появились большие толпы студентов высших учебных заведений, среди которых универсантов было сравнительно очень мало. К толпе студентов у городского театра стали подходить толпы гулявшей публики, благодаря чему все тротуары по Фундуклеевской и Владимирской улицах, а также и часть улицы быстро наполнились публикой, сразу приостановившей движение. Находившийся здесь пом. пристава Плосского полиц. участка Васильцов с двумя или тремя околоточными надзирателями и нарядом городских тот час же принял меры к очищению улиц и тротуаров от скопившейся на них публики, что ему сразу и удалось сделать, пока не прибыл минут через 10—15 наряд конных городских и наряды полиции от Владимирского собора. Толпа под натиском наряда полиции двинулась по Владимирской улице по направлению к Прорезной и по пути кучки студентов человек от 15 до 30 стали петь «Вечная память», но эти группы быстро рассеивались нарядами полиции. Почти до 2½ час. дня толпы демонстрантов все время находились между Фундуклеевской и Прорезной на Владимирской, так как к Софийскому собору их не пропустили наряды полиции, и здесь они пытались неоднократно петь «Вечная память», но каждый раз были рассеиваемы полицией. На углу Прорезной у Золотоворотского сквера группа демонстрантов, рассеиваемая конными городскими, оказала даже сопротивление последним, став бить палками конных городских и их лошадей, а заведывающего этими городскими Москаленко пытались сбросить с лошади, при чем сорвали у него шашку. ...Отрезанная от движения к Софийскому собору толпа демонстрантов двинулась вниз по Прорезной улице к Крещатику, при чем по пути стали было петь «Вечная память», но были рассеяны полицией и казаками, после чего они свернули по Пушкинской улице на Фундуклеевскую. Между 2 и 3 часами дня толпа демонстрантов двинулась от городского театра по Фундуклеевской ул. к Крещатику, неоднократно пытаясь петь «Вечная память», но каждый раз были рассеиваемы полицией. На перекрестке Фундуклеевской и Крещатики демонстрантам был прекращен путь нарядами конной и пешей полиции, которыми руководил заведывающий Соломенским полицейским участком. Часть демонстрантов прорвалась на Крещатик, а остальные стали проходить по-одиночке. На Крещатики демонстранты стали двигаться к Прорезной, собираясь все время группами и пытаясь петь «Вечную память», но и тут они рассеивались полицией и казаками. Далее Прорезной толпы демонстрантов пропущены не были, а были рассеяны. (А. К. Г. Ж. Упр., № 18, отд. II, 1914).



Коли звіряти цей опис із тим, що знаходимо в показаннях великого числа свідків, запитаних в цій справі в жандарському управлінні, з газетними відомостями і нарешті зі згадками самовидців і учасників демонстрації, то його треба визнати в загальних рисах правильним і згідним з тим, що відбувалося в дійсності. Але діячам з союзу руського народу цього було мало. Їм конче хотілося знайти не тільки протест в демонстрації проти внутрішнього устрою Росії, але й державної зради. І от в додаток до інсинуацій і вигадок в пресі, автором яких був студент Позняков, прокурор Київського окружного суду дістав заяву від Георгія Епифановича Акацатова, великого місцевого патріота, яка заставила прокурора розпочати офіційне слідство. „25 и 26 февраля сего года — писал Акацатов в своей заявѣ — в г. Киеве происходили демонстрации мазепинцев с участием евреев и поляков по поводу правительственного запрещения служить панихиды в православных храмах по писателе Тар. Шевченко. Как известно, в местной и столичной печати появилось сообщение о том, что среди толпы демонстрантов раздавались изменнические крики в честь Австрии, которую, как известно, мазепинцы считали защитницей своих идей. Через несколько дней местная печать сообщила, что властями производится дознание о происшедших беспорядках, а спустя некоторое время, те же газеты осведомили население, что дознанием установлено, что, якобы, никаких возгласов, оскорбляющих достоинство России и чувства верноподанных граждан не было. Из этого сообщения газет я вижу, что власти введены в заблуждение, и могу указать, что я сам слышал изменнические возгласы: «долой Россию! Да здравствует Австрия!» Кроме меня, это могут подтвердить и другие свидетели, которые слышали вышеупомянутые выкрики изменников и были очевидцами тех безобразий, кои творились в эти дни на улицах г. Киева. Согласно вышеизложенному, прошу ваше превосходительство допросить меня, а также и лиц, указанных ниже мною в качестве свидетелей, дабы исправить недочеты первого расследования, которое может ввести в заблуждение, как правительство, так и общество относительно опасности, кроющейся в мазепинском движении, которое, очевидно, чувствует себя настолько окрепшим, что решается явно заявлять во всеуслышание о своей ненависти к России и надеждах на Австрию, где, как известно, гнездятся главные силы изменников и откуда они черпают средства на агитацию. (Ар. Г. Ж. У., № 18, отд. II, 1914).

Головний свідок, студент Позняков, на допиті так описав кримінальний ніби-то факт «зрадницьких» вигуків на демонстрації: «25-го февраля 1914 года во время уличных беспорядков, проходя по Фундуклеевской ул. в редакцию газеты «Киев», я заметил, что толпа демонстрантов стала собираться на углу Пушкинской и Фундуклеевской, по возгласам: «к консульству», произносимых из толпы, я заключил, что толпа намеревается направиться к австрийскому консульству и произвести там антирусскую демонстрацию. Возглас «Долой Россию!», «Да здравствует Франц-Иосиф», который я тут же услышал и окончательно меня убедил в этом. На этот возглас я крикнул: «Долой Австрию», «Да здравствует Россия!» После этого послышались многочисленные возгласы: «Долой Россию», «Да здравствует Австрия», «Да здравствует Франц-Иосиф!» и др. Меня в это время толпа прижала между двумя столбами и стала наносить удары палками и кулаками. Подоспевший наряд полиции рассеял толпу демонстрантов (ibid).



Однорідні Позняка і Акацатова підтверджували те, що якісь поодинокі викрики «Долой Россию! Да здравствует Австрия!» були, але конкретного щось в цій справі не могли дати. Один з свідків, на якого багато разів покликалися, учень Позняка, гімназист Козачинський, в кінці кінців, заплутався: став показувати, що вигуки Позняка не були відповідючі на крики демонстрантів, а навпаки сам Позняков перший почав кричати: «Да здравствует Россия». «Двуглавый орел» хотів поправити справу і в своєму органі звернувся до своїх читачів з проханням засвідчити, що вони чули «зрадницькі» вигуки. На цей заклик відгукнулись ті самі, що їх імена фігурують ввесь час в цій справі. Якийсь крамар-бакалейщик з Шулявки заявляв, що він може багато де-чого посвідчити, але, коли його взяли на допит, він міг показати щось до краю безглузде. На Прорізній вулиці він чув, як в натовпі студентів кричали: «Долой синий!» Да здравствует Австрия! Що означив цей довгий вигук: «Долой синий!»—наш бакалейщик ніяк не міг пояснити. Яскраво виділялись серед інших свідків дві колоритні постаті місцевих «патріотичних» діячів—Виктора Едуардовича Размитальського, «живущего с 0/0 своих сбережений» та Богдана Октавієвича Щавінського, «занимающегося частными работами по счетоводству». Обидва вони виявили більше патріотичної ревності та усердя, ані ж чули і бачили щось. Під час демонстрації вони з-ранку до вечора товкалися на вулицях, приставали до поліцаїв та жандарів з своїми порадами, доносими, вказівками та вимогами. На цьому їхня діяльність не скінчилась. Під час слідства Щавінський старався стати в пригоді жандарському підполковникові П. Іванову, якому доручено було провадити слідство; Щавінський, sua sponte, з доброї волі шпигував за студентами, що здавались йому підозрілими. Для характеристики «діяльності» цього славного істино-руського патріота приведу короткого, але дуже красномовного листа його до підполковника Іванова.

«Милостивый Государь NN! Вчера я проследил известного Вам студента, твердо убежден, что он живет по Тарасовской ул. д. № 32 или 34, ход в эти дома почти вместе, и я издала не заметил в которую калитку он вошел. Физиономия его улыбающаяся, пальто и фуражка темного цвета (не синего), коренастый, не очень высокого роста, волосы небольшие, лицо румяное, не бледное. Я не могу сам действовать, вызовите меня, а там переговорим.

С совершенным почтением преданный отечеству Б. Щавинский.

Вчера я заставил полицейского надзирателя снять ленту цветов австрийского флага на витрине магазина Владимирская против театра, которой был украшен бюст Шевченка». Щавінський в іншому місці оповідав, що тричі ходив в студентську їдальню, шукаючи якогось грузина—демонстранта та безрезультатно. Такими були ті джерела, з яких істино-руські черпали свої відомості про київську демонстрацію. Аналогічним курйозом явилось і те джерело, з якого черпав Меньшіков для своєї голосної статті в «Новом Времени»—«Доля Великороссии». В цій статті покійний борзописець говорив, що вигуки під час демонстрації в Києві «Да здравствует Австрия!» чув правий депутат Державної Думи—Лелявський, що в той час саме пробував в Києві. По вимозі слідчої комісії Лелявського—автентичне джерело нововременських інсинуацій—було допитано і ось що він показав: «В конце февраля в Киев приезжал ко мне по делу о покупке леса кр. Трифонов и арендатор Новаковский, который передавал мне, что



в их присутствии в Киеве на Фундуклеевской ул. и на Крещатике происходили беспорядки, при чем раздавались при появлении чинов полиции или казаков (хорошо не помню) единичные выкрики: «Долой опричников!» «Долой Россию!» и т. п. Кроме того, показываю, что в те же дни от моих многих знакомых слышал сообщения, передаваемые со слов третьих лиц, однородного содержания с фактами, переданными мне вышеупомянутыми лицами (ibid). На таких даних, розуміється, не можна було нічого збудувати. Всі поліцаї, від городовиків та стражників починаючи і кінчаючи заступником поліціймейстера Коранчуром та старшим радником губернського правління, посланим губернатором на демонстрацію, запевняли, що ніяких вигуків, як то показували «патріоти», не чули. Не чув їх взагалі ніхто: двірники домів, ні власники магазинів і їхні прикажчики, ні продавці газет в кіоску клубу націоналістів, побіля якого били Познякова. Про демонстрацію біля австрійського консульства двірники, швайцарі, бакалейний торговець, що весь день був в своїй крамниці, оповідали, що там не було жадного натовпу студентів, і звичайний порядок на вулиці нічим не був порушений.

Поліцаї та інші свідки говорили про співи революційних пісень і «малоросійських песень», вічної пам'яті і Заповіту, де-хто чув вигук: «Да здравствует самостійна Україна!». Де-хто бачив, як на Фундуклеєвській та Прорізній вулицях в задніх рядах демонстрантів де-хто з студентів пробував чіпляти на паличку червоного прапора й піднімати його в гору. Всі ці дізнання здаються правдоподібними. Відносно ж отих вигуків австрофільського характеру треба рішуче одкинути навіть можливість їх. Ми вже говорили, що група, т. зв., самостійників серед українського студентства була дуже нечисленна, не користувалася жадним успіхом в пропаганді своїх ідей серед молоді і мусіла йти окремо, ведучи «самостійну», організаційну і тактичну лінію. Були чутки, що ця група має випустити свою відозву і, здається, така і була випущена, але досить зазначити, що в жандарському архіві, де заховані найрідкіші прокламації, відсутність самостійницької відозви, як що така була в дійсності, говоре про мінімальний круг її поширення.

Тільки в цих колах національні змагання з'єднувалися в певній мірі з «австрійською орієнтацією», але і ця група не була остільки безтактичною, щоби виступати з вигуками та ще російською мовою, до якої «самостійники» ставилися дуже не мило.

Жандарі бачили всю несерйозність наклепів і бачили, що на них справи не збудуєш. Тільки один з «істино-руських» свідків, урядовець з управління залізниць—Владислав Левицький, в своїх показаннях подав якусь тіль конкретних вказівок: «25 февраля—говорив він,—возвращаясь с занятий домой, т.-е. приблизительно в 4¼ часа дня, я на углу Пушкинской и Фундуклеевской улиц заметил большую толпу демонстрантов, состоящую преимущественно из учащейся молодежи; когда я проходил через улицу (Пушкинскую) с одной стороны на другую, то, находясь в толпе, слышал отдельные крики: «Долой Россию! Да здравствует Австрия!» Возгласы эти кричали отдельные личности, сколько было таких крикунов я не заметил, но одного из них, которого полиция тогда же задержала, я заметил; по внешнему описанию: «среднего роста, худенький, брюнет, длинные волосы на столько, что висят сверх воротника; одет в студенческую форму, но какого учебного заведения я не знаю. Он был арестован тогда же



полицией, посажен на извозчика и, когда его увозили, то он посылал толпе воздушные поцелуи. Этот студент безусловно кричал в толпе возглас «Долой Россию! Да здравствует Австрия!» (iv.). Маючи такі дані і, особливо, те, що студент цей був арештований, легко було і знайти його. Арештований студент, ознаки якого збільшилися ще одною прикметою: «одет в вышитую малороссийскую рубаху с красной лентой вместо галстука», був знайдений. Виявилось, що він студент Комерційного Інституту—Петро Захарченко.

Петро Захарченко—звичайний студент - українець, рядовий демонстрант, не входив навіть, здається, в студентську громаду, і керуючої ролі в демонстрації, як це хотіло представити слідство, він не міг відігравати. Арештовано його було при таких обставинах: кінні городовики й козаки, розганяючи студентів, наїздили на них кінями, валили з ніг, били нагаями, не роблячи виключення для жіночої частини демонстрантів. Захарченко, бачучи, як кінний стражник наїхав на групу курсисток і став топтати конем їх, став кричати стражникові, що той не має права битися, і, коли той не звернув на це ніякої уваги, скочив до коня, пірхнув його маленьким ножом в бік і тим примусів од'їхати від дівчат. За Захарченком погнались поліцаї. Його спіймано, посажено на візника, як важного злочинця, а студентство зробило бранцеві бурну овацію, на що Захарченко відповідав так, як свідчать поліцаї, що його арештовували і в чому признається він сам: він «с ожесточением» лаяв поліцію і слав своїм товаришам поцілунки рукою. Цей жест і служив для слідчої комісії ознакою тотожності Захарченка з тим студентом, що вигукував «Долой Россию! Да здравствует Австрия!». Але дані Левіцького ніяк не підтверджувались. Стражник, що його коня підколов Захарченко, околочний надзиратель, що орештовував його, нарешті всі інші «чины полиции», що були при цьому інциденті, в один голос заявляли, що таких вигуків вони не чули ні од Захарченка, ні взагалі під час демонстрації в тому місці, де трапилась ота подія з Захарченком. Бідного Захарченка все ж таки тримали довго під арештом, газети писали про нього, як про главаря групи, що влаштувала демонстрацію, виросло величезне діло, сотні людей були притягнуті до допиту, але, кінець кінцем, не маючи досить солідних даних і бачучи всю безпідставність обвинувачень, слідча комісія в складі жандарського офіцера та товариша прокурора прийшли до висновку, що Захарченка треба випустити. Він одбув тільки 3 місяці ув'язнення за активну участь в демонстрації.

Другою конкретною вказівкою свідків з правого лагерьу було те що демонстрацією керував якийсь студент—не то кавказець, не то єврей,—що проїздив по вулицях верхи на коні. Про цього «єврея на білому коні» греміли газети, вимагаючи від уряду, щоби того керовника-злочинця було відкрито.

Жандарі й поліція вжили рішуче всіх заходів, щоб знайти цю містичну особу, і результати тих поліцейських шукань привели до того, що було знайдено двох студентів, що їздили на конях по вулицях, де одбувалась демонстрація. Один з цих студентів був Тадеуш Змівський, домовласник по Несторовській вулиці, в повній благонадійності якого не сумнівалась влада. Другий, син священика, студент-академіст—Ковернинський—ще менше мав шансів бути запідозреним в активній участі в демонстрації.



Щоб показати комічне становище двуглавоців, що, шукаючи жида, натрапила на свого колегу, приведу дізнання самого Ковернінського:

«25 февраля сего года, как обычно, я ездил верхом кататься по улицам г. Киева; 26 февраля, прочитав в газете «Киев» о том, что 25 февраля по улицам, где происходили демонстрации, раз'езжал какой-то всадник-еврей, я отправился в редакцию газеты «Двуглавый Орел» спросить, не обо мне ли это написано. При входе в редакцию я встретил студента Познякова и еще нескольких членов организации «Двуглавого Орла» и обратился к Познякову за разъяснением интересовавшего меня вопроса, рассказал предварительно, что я действительно 25 февраля ездил; на это Позняков возразил: «мы знаем, что вы академист, а это ездил еврей, идите и молчите». В тот же день я об этом рассказал и студенту Коммерческого Института Хоменко, добавив в виде шутки, что «двуглавоцы приняли меня за еврея». (А. К. Г. У., № 18, т. II, 1914).

На цих курйозах справа і скінчилась, і довжелезна справа «о противоправительственной демонстрации, имевшей место 25—26 февраля в г. Киеве, сопровождавшейся изменническими возгласами», була припинена. По київських участках раптом збільшилось населення камер. За два дні демонстрацій було захоплено на вулиці більше сотні найбільше зав'язятих студентів і курсисток. В'язнів, арештованих до демонстрації, здебільшого було визволено зараз після демонстрації. Довго тримали, аж до квітня, Велевчука, справу якого хотіли роздути, обвинувачуючи його в приналежності до Р. С.-Д. Р. П. Власенка помилково випустили і потім вже надумалися притягти його до відповідальності по 132 ст. («хранение нелегальной литературы»), але не можна було довести, що відозви, знайдені у Власенка, належали іменню йому, а не його товаришам по кімнаті—Дубову чи Ситницькому, яких ніяк не могли ніде відшукати. Власенко був відданий під одкритий догляд поліції на хуторі під Лубнями і поплатився він тільки виключенням з Університету.

Вільчинського, Гороховацького та Сивоселецького жандарі хотіли обвинувачити в належності до у. с.-д., а Вільчинського збирались висилати за межі Правобережної України (юго-западного края), але вищі інстанції вирішили, що даних для адміністративних кар занадто мало, і справа на тому й припинилась.

Учасників зборів на Несторовській вулиці може були підстави вислати адміністративно, але треба догадуватись, що двуглавоці і взагалі російська чорна сотня несвідомо для себе спричинилась до полекшення долі обвинувачених. Той голос і ті не дуже розумні обвинувачення, що сипались на демонстрантів, були направлені до того, щоб інсценізувати великого політичного процесу «мазепинців», при чому той процес мав бути недвозначним викликом в бік Австрії. Уряд російський і охоранники все ж таки бачили, що з такого процесу, крім конфузу, нічого не вийде, і що діло скінчиться «жидом на білому коні», що керував демонстрацією, і тому тенденція в розслідуванні всієї справи жандарями була взята вірно—не дати ніяких підстав для газетного голосу і всяких інших вибриків з боку «істино-руських». Можливо, що київська влада боялась дістати догану з центру, коли б виявилось, що в Києві справді було допущено щось в роді того, про що писали праві газети.

В усякому разі вигодно було жандарям не піднімати великої історії. і кара учасникам зборів явилась над усі сподіванки легкою і невеликою.



Ковалевського, Беневського, Борнабова і Мазуркевича було постановлено київським губернатором заарештувати на 3 місяці, Крем'янську та Манджос на 2 місяці, Назарянца, Котова та Єремєєва на 1 місяць, а хазяйку помешкання Н. Мельникову оштрафувати на 75 карб. або арештувати на 3 тижні. Крім того, Ковалевського та Беневського було виключено з вищих шкіл «ввиду преступной деятельности... и вредного их влияния на товарищей».

Шевченківська демонстрація великими репресіями не скінчилася, проте її значіння було колосальне. Це відчували і розуміли прекрасно жандарі, і в жандарських справах пізніших років ми знаходимо багато згадок про успіх Шевченківської демонстрації, які приводяться для того, щоб показати чи-то небезпечність українського руху, чи-то можливість серйозних студентських заколотів. Для революційної української молоді важним, розуміється, був не цей вплив на уряд і його оцінка сил студентства, важним був загальний революційний результат. Шевченківська демонстрація сколихнула маси українського студентства, а перед очима неукраїнців продемонструвала силу молодих діячів соціалістичного і національного руху. Організації українського студентства стали рости і більшати.

Характерно, що і, так зване, «старе громадянство» мусіло визнати не тільки успіх демонстрації, якої воно боялось, але й її позитивне значіння. Але молодь не могла простити своїм старшим, що ті не вірили їй і боязко радили і просили сидіти смирно і не рипатися, і по студентських гуртках ходили остроумні карикатури з підписаними під ними сатиричними віршами, в яких висміювалось оте непевне відношення «старих» до демонстрантів. На одній з карикатур було, напр., намальовано поета Олеся, що робив демонстрацію в густому лісі за містом, з запалом декламуючи в своїй самоті:

«Ішло нас на свято  
Багато, багато...

Одна з поважаних «старих» громадянок стояла на балконі і в лорнет розглядала юрбу молодих демонстрантів, а один громадянин брав участь в демонстрації, сидючи в трамваї, що проїздив по Володимірській вулиці, і в вікно розглядаючи студентів.

Шевченківська демонстрація дала певність українським революційним діячам, що матеріал революційної інтелігенції підготований вже, і що справа національного визволення України звязана з другою російською революцією. Послідуючі роки війни стали роками внутрішньої праці українського студентства та його соціально-політичної диференціації. Революційна інтелігенція молодого покоління 1917 року майже вся проходила школу названих нами в статті студентських організацій, але 1917 і 1918 роки явилися і роками остаточної диференціації цих груп. Найбільш послідовно настроєні в революційному дусі елементи руху до 1914 року робляться активними діячами революційного життя після жовтня 1917 року.



М. РАВИЧ-ЧЕРКАСЬКИЙ

## Ленін і національне питання.

### 1. ЛЕНІН І МАРКС.

Велике значіння національного питання в справі прискорення розвитку класової боротьби, а також і в справі повсталих перед нами соціальних проблем, для перемоги соціальної революції в цілому світі, мало хто, на жаль, зрозумів до цього часу.

Висувати національне питання вважалося ознакою «кепського тону», ознакою «вузькості», «дрібнобуржуазності», і саме дрібнобуржуазним інтелігентам «космополітам», що мріяли про «загальнолюдське», найбільше здавалося шкідливим братися за національне питання.

Отже зрозуміло, чому буржуазія та її вчені, її теоретики, що висували національне питання ще на початку минулого сторіччя, мало не до наших днів вважалися монополістами в справі його вирішення.

XIX сторіччя зветься, звичайно, віком національностей. Пробудження націй, яким пророкували швидкий занепад, націй, що спали летаргійним сном в часи феодальної держави, починається одночасово з переходом держави від феодалізму до капіталістичного устрою.

Капіталізм потребує для свого розвитку «вільного» громадянина, потребує робітника, що може вільно з місця на місце пересуватися. Ось чому капіталізм не погоджується з дореформеними кріпацькими відносинами.

У цей переходовий час буржуазія провадить наступ, виступаючи в ролі класи-визволительниці, з революційними гаслами, з широкими деклараціями.

Одночасно з перемогою буржуазії на цій історії виходить нова дієва особа—широкі народні маси, що звільнилися від гніту поміщика-феодала. Соціальний переворот—чи то в формі громадянської війни зі зброєю в руках, чи мирний, без сильних зворушень—викликає у визволених рабів особливу класову свідомість, що різко різниться від свідомості недавніх їхніх «визволителів».

Вільний громадянин, що був до цього часу не більш, як великий німий, починає розмовляти, і, на диво всіх, виявляється, що він має свою власну мову. Визволені раби визволяються не тільки соціально, але й національно.

Та коли національний рух XIX сторіччя захоплював лише невеличку порівнюючи групу народностей, то капіталізм в своєму поступі розсував ярми національної боротьби, що й була замаскованою боротьбою пригнічених класів одної національності проти пануючих класів іншої національності. Лінія національної боротьби ототожнювалася з лінією боротьби соціальної.



Та оці дві лінії не були дуже різко окреслені в середині минулого сторіччя і тому розглянути їх тоді ще було неможливо. Ось чому для таких навіть великих людей, як Маркс та Енгельс, боротьба національна була сама по собі, а боротьба класова сама по собі. Пізніше, в р.р. 70-х, Маркс і Енгельс стали, завдяки своєму геніяльному аналізу класових відносин, на правдивий шлях в справі роз'язання національного питання.

Але-ж «учні» Маркса, проводарі революційної соціал-демократії, що у всіх країнах виродилася в партію соціал-реформістів, критиків, ревізіоністів і опортуністів Марксової науки, в партію дрібно-буржуазну та міщанську, не могли роз'язати національного питання. Мало того, сама їхня постановка питання згрунтована була на дрібно-буржуазних ідеалістичних і психологічних моментах, і зовсім не було в теоріях усіх оцих Бауерів, Кавтських, Штрінгерів, «Бунду» й інших національно-соціалістичних партій нічого марксівського, хоч і викладалися ці теорії, як широко марксівська наука.

Тільки тов. Ленін, що в усіх питаннях був найпослідовнішим і непримиримим учнем Маркса, зумів, спіраючися на науку Маркса, розвинути й у національному питанні нову й сміливу теорію, що роз'язувала його в з'язку з класовою боротьбою пролетаріату проти буржуазії й охоплювала боротьбу колоніальних рабів цілого світу проти імперіялізму великих держав.

І недарма всі східні народи, що гинуть під гнітом нестримного імперіялізму, з надією дивляться на Союз Радянських Соціалістичних Республік, як на єдиного спільника в розпочатій вже ними боротьбі. Отже недарма ім'я тов. Леніна, як проводаря комуністичного пролетарського руху в цілому світі, стало одночано й гаслом боротьби за національне визволення. Недарма сотні мільйонів індусів ставлять ім'я Леніна поруч ім'ям Конфуція та іншими обожествленими «визволителями» і «пророками».

Для тов. Леніна національне питання було сполукою пролетаріату з серцями кілька мільйонного селянства, знаряддям найтіснішої єдності двох класів сучасного суспільства проти рештків феодалізму й кріпацтва в Європі, проти колоніального рабства й капіталістичного гніту в усіх країнах світу.

Маркс і Ленін,—оці лише два великі вчителі соціалізму й класової боротьби дали нам послідовні теорії, що роз'язували національне питання. Усі теорії австро-«марксівців», що так легко визнавалися всіма буржуазними теоретиками, є не більше, як теорії дрібно-буржуазних демократів і зовсім не мають з'язку з пролетарським рухом, не мають нічого спільного з марксизмом.

## 2. МАРКС І ЕНГЕЛЬС У НАЦІОНАЛЬНОМУ ПИТАННІ.

У той саме час, як Маркс та Енгельс випустили «Маніфеста Комуністичної Партії», ціла низка слав'янських народностей, що пізніше перебувала під владою Австро-Угорщини, почала пробуджуватися. З'явившись на світ і впливаючи на політичне становище Європи, оці воскреслі національності зовсім переплутали гру інтересів і пристрастей великих держав. Політичне становище Європи, що до цього часу лишалося ясним, почало ускладнятися. Молоді нації з'явилися, як суцільні, недиференційовані народності і, шукаючи захисту себе й своєї свободи, незалежності й прав на



дальший розвиток своїх економічних, культурних, політичних інтересів, природно почали приєднуватися до тої або іншої держави—суперниці. У той саме час, як великі історичні народи, що склалися в держави, провадили між собою руйнівницькі війни за перемогу буржуазії тої або іншої нації на світовому ринкові, в середині кожного з цих народів провадилася класова боротьба між буржуазією і пролетаріатом. Малі неісторичні, недержавні нації, перебуваючи ще на найнижчому щаблі економічного розвитку, виступають у своїх національних вимогах єдиним в своїй середині фронтом, бо ж класова диференціація перебуває в їх ще в первісному стані.

Р. 1847 в «Маніфесті Комуністичної Партії» фундатори соціалізму пишуть:

«Комуністи відрізняються від інших пролетарських партій тим лише, що, з одного боку, в боротьбі пролетарів різних націй вони висувують на перший план і обстоюють спільні, незалежні від національності, інтереси всього пролетаріату, а з другого—тим, що по різних щаблях розвитку, через які проходить боротьба пролетаріату з буржуазією, вони завжди боронять інтерес цілого руху».

«Робітники не мають батьківщини. Не можна відібрати від них того, чого вони не мають. Через те, що пролетаріат перш за все мусить завоювати собі політичне панування, піднестися до національної класи, себе самого конституувати,—він навіть є ще національним, хоч ні в якому разі не в розумінню буржуазії. Національні особливості й протилежності народів зникають все більше й більше, вже завдяки розвитку буржуазії, волі торгівлі, світовому ринкові, однаковості промислової продукції і відповідних їй життєвих відносин. Панування пролетаріату примусить їх зникнути ще швидче, з'єднана діяльність, принаймні, цивілізованих країн, являється першою умовою його визволення. В тій самій мірі, в якій буде скасовано визиск одного індивідуума другим,—буде скасовано й визиск одної нації другою. З протилежністю клас в середині нації зникне й вороже відношення націй між собою».

Тут Маркс і Енгельс підкреслюють з одного боку, що в боротьбі пролетаріату проти буржуазії в середині кожної національності мусять висуватися моменти спільні пролетаріатові всіх національностей. Усі вимоги, згрунтовані на самотутніх специфічних умовах розвитку кожної окремої національності, треба знищити, відсунути на задній план, бо ж оці особливі вимоги сприятимуть лише роз'єднанню пролетаріату різних націй.

«Робітники не мають батьківщини». Пролетаріатові некорисно провадити війну проти пролетаріату іншої нації. Батьківщина, всі її добра належать пануючій класі і аж до того часу, поки влада перебуває в руках буржуазії, пролетаріат є громадянином останнього гатунку.

Картина, змальована в «Маніфесті», є мов би то кінематографічна фільма, що швидко пересувається перед глядачами на екрані. Перспективи, змальовані тут Марксом і Енгельсом, так само, як і загальна схема розвитку людських відносин, дивують нас своєю глибиною й правдивістю, але ж теми їхнього розвитку, в дійсності, є значно повільніші, ніж його тут змальовано. Не зважаючи на те, що з часу видання «Маніфесту» проминуло вже 75 років, національна боротьба в цілому світі не тільки не зникла, не тільки не зменшується, а, навпаки, вона тільки-но починає розгоратися, захоплюючи неоглядні простори Азії, Африки й Америки з кількома мільйонами населення червоношкірих, чорношкірих та інших кольорів рабів.



Р. 1849 Маркс і Енгельс надрукували цілу низку статтів проти стремління слав'янських неістричних народів до самостійности. Твердження Енгельса про те, що нації без минулого не мають надіятися й на майбутнє, що вони неминуче будуть розчавлені дальшим розвитком капіталістичних війн поміж великими народами, було помилкове. Енгельс вважав, що слав'янські народи, це—народи покидьки, що «аж до цілковитого знищення та денационалізації їх лишатся фактичними носіями контр-революції». Ці помилки наших учителів можна з'ясувати тим, що в ті часи слав'янські народи, завдяки тодішньому політичному становищу, потрапили в обійми російської ніколаєвської реакції. Маркс і Енгельс підпорядковували інтереси окремих народів інтересам європейської революції, а в той час сподівана війна Німеччини з Росією, вважаючи на орієнтацію слав'янських народів на царську Росію, могла завершитися перемогою її, а, таким чином, і перемогою реакції в цілій Європі.

З тих же причин, виходячи з тих же інтересів революційного руху, вимагали Маркс і Енгельс од усієї західно-європейської демократії активної підтримки незалежницьким домаганням Польщі. Польща тих часів, розідрана на шматки, зробилася революціонізуючим чинником в Європі, і недарма всі програми російських революційних партій, починаючи від декабристів і кінчаючи відомим письменником-громадянином, революціонером-демократом, Н. Чернишевським, домагалися її незалежності. Бо вони в особі польських революціонерів завжди бачили спільників у своїй боротьбі з царсько-деспотичним і поміщицько-кріпацьким режимом.

Теоретично обгрутовуючи захист інтересів європейської революції і всіх поступових шарів сучасного їм суспільства, Маркс і Енгельс вважають злочином викликати ексцеси чи військові заворушення, що зупиняють громадський поступ і відкидають суспільство на кілька десятиріч назад. Р. 1882 Енгельс писав Бернштайму, з приводу повстання в Далмації, так:

«Ми мусимо працювати в інтересах визволення західно-європейського пролетаріату і цей мент підпорядкувати всі інші. Та коли б навіть доля балканських чи інших держав нас надто цікавила, все ж таки, як що стремління їхнє до визволення йде всупереч з інтересами пролетаріату, то Бог з ними. Ельзасці пригнічені також. ...Та коли вони напередодні революції провокують війну поміж Францією і Німеччиною, нацьковують оці нації одна на одну, бажаючи таким чином відтягти час революції, тоді я кажу їм: Стоп! Ви маєте заpastися таким же терпцем, як і європейський пролетаріат. Визволиться він—визволитеся й ви, але ж до того часу ми не дозволимо вам бути перешкодою для борця—пролетаріату».

Р. 1874 в статті «народна держава» Енгельс обгрутовує своє відношення до Росії, «покровительки слав'ян», так: «Офіційна Росія і доси ще є підпорою цілої європейської реакції, а її армія—резервом усіх інших армій Європи, що охраняють суспільний устрій, збудований на пригніченні робітничої класи. Німецьким робітникам, як Германської імперії, так і Австрії, доведеться першим зіткнутися з цією величезною армією пригнічення. Поки за спиною австрійської і німецької буржуазії, австрійського й німецького урядів стоять руські, доти німецький робітничий рух буде паралізовано. Тому ми, німці, найбільше зацікавлені в тому, щоб скинути з себе тягар російської реакції й російської армії».



Маркс і Енгельс багато попрацювали над ним, щоб вивести робітничий рух і класову боротьбу з тупика національних рямок на широкий шлях інтернаціоналізму. В той час, як швидко зростає капіталізм, рямки нації й держави зникають, і що вище стає ступінь розвитку держави, що багатше вона, то більше інтернаціоналістичними стають апетити її буржуазії. Безпосередньо звідси й виходять інтереси пролетаріату, що має провадити боротьбу не лише в «своїй» державі, «проти» своєї буржуазії, але й спільними лавами боротися, тісно єднаючися з пролетаріями інших націй і держав.

Критикуючи складену під впливом Ласаля Готську програму, Маркс пише: «Протилежно до Комуністчного Маніфесту, всупереч з усім розвитком соціалізму, Ласаль розглядає робітничий рух з вузько-національної точки зору. За ним ідуть навіть у цьому, йдуть після діяльності Інтернаціоналу. Здавалося б, що саме вже створення інтернаціоналу мусіло б розкрити очі проповідникам національного робітничого руху, та, як ми знаємо, прихильники соціал-патріотизму не так рідко трапляються ще й у наші часи».

В одному листі до Енгельса Маркс пише: «Учора в Генеральній Раді Інтернаціоналу були дебати в справі сучасного військового стану. Дискусія, як і треба було сподіватися, перейшла на питання про національності загалом і на наше відношення до нього. Між іншим виступили представники «Молбдої Франції» з ним, що всі національності й національні нації є лише «застарілими забобонами»... Англійці дуже сміялися, коли я почав свою промову з того, що зазначав, що наш друг Лафарг та інші, що покінчили вже з національностями, звертаються до нас французькою мовою, с.-т. мовою, незрозумілою <sup>9/10</sup> аудиторії. Я підкреслив далі, що під запереченням національностей він мов би то зовсім несвідомо розуміє опанування всіх націй «зразковою французькою нацією».

Хіба ж оці французькі «інтернаціоналісти», що не підозрівають навіть того, що промовляють вони найзвичайнішою націоналістичною прозою, мовою буржуазних оборонців великодержавництва, хіба ж не нагадують вони наших «русотяпів», що вважають усе, що не російське, за шовінізм, «вузький» націоналізм і ототожнюють російське з інтернаціональним.

Погляди Маркса й Енгельса на національне питання безнастанно еволюціонували й вияснялися. Своім геніальним аналізом фундатори наукового соціалізму завжди відшукували під єдино-можливу, широко-пролетарську форму розв'язання національного питання, що, через довгий час, зробилася зброєю в руках революційного пролетаріату всіх країн. Треба також зауважити, що Маркс і Енгельс не соромилися визнавати своїх помилок. Через постійну самокритику, ревізію своїх теорій, Маркс і Енгельс дійшли, нарешті, до найпевнішого розв'язання питання, до теорії і досі ніким не запереченої. Ми вважаємо, що теорія Маркса й Енгельса найбільшої досягла зрілості при розв'язанні ірландського питання, яке старанно замовчують і буржуазні критики Маркса й-соціал-демократичні опортуністи, подібні до Кавтського, Бауера та инш.

У листі до Енгельса від 2 листопаду 1867 року Маркс пише: «Раніше вважав я відокремлення Ірландії від Англії неможливим. Тепер я вважаю його неминучим», хоч би після відокремлення справа й дійшла б до федерації.

30 листопаду Маркс пише Енгельсові додатково: «Що мусимо ми порадити англійським робітникам? Я гадаю, що вони мають долучити до свого програму вимогу скасування спілки Ірландії з Англією, коротче



кажучи, вимогу 1783 року, тільки демократизувавши її й пристосувавши до сучасности. Це єдина легальна форма ірландського визволення і тому єдино можлива для прийняття в програму англійської партії. Досвід має далі довести, чи зможе існувати довший час звичайна особиста унія між обома країнами . . . Ірландцям треба: 1) самоуправи й незалежності від Англії, 2) аграрної революції».

Таким чином, на думку Маркса, вимога відокремлення Ірландії має бути пунктом програми англійської робітничої партії.

10 листопаду р. 1869 Маркс у листі до Енгельса знову повертається до цього ж питання, при чому формулювка його стає чим-разяснішою. «Полишаючи—пише Маркс—на боці всі «інтернаціональні» й «гуманні» слова про «справедливість для Ірландії», бо це ж само собою зрозуміло для Ради Інтернаціонала,—простий безумовний інтерес англійської робітничої класи вимагає порвати сучасний зв'язок з Ірландією. Таке моє глибоке переконання, основане на причинах, котрі я можу відкрити самим англійським робітникам. Я довго думав, що можна буде змінити ірландські порядки за допомогою англійської робітничої класи. Я завжди захищав цю думку в «Нью-Йоркській Трибуні». Ґрунтовніше вивчення питання переконало мене в протилежному. Англійській робітничій класі нічого не потрапить зробити, поки вона не позбудеться Ірландії . . . . . Англійська реакція в Англії . . . вкорінилася в пригнобленій Ірландії».

Оцю позицію Маркса добре засвоїла Генеральна Рада Інтернаціоналу і в своєму листі до Романського Центрального Комітету, що перебував у Женеві, так викладає погляд свій на Ірландію, що зробилася в ті часи центром уваги всіх революційних робітничих організацій в Європі:

«Як що Англія є фортецею європейського лендлордизму (лендлорд—англійський поміщик) і капіталізму, то єдиним пунктом, звідки можна найсильніше вразити офіційну Англію, це—Ірландія. Поперше Ірландія є фортецею англійського лендлордизму. Як що він упаде в Ірландії, то неминуче має впасти в Англії. В Ірландії ця операція значно легша, бо там економічна боротьба концентрується виключно на земельній власності; боротьба ця під той же час і національна, і народ там революційніший і більше розлючений, ніж в Англії. Лендлордизм підтримується в Ірландії лише англійською армією. В той час, як буде скасовано примусове об'єднання оцих двох країн, в Ірландії станеться соціальна революція, хоч і в застарілих формах. Англійський лендлордизм губить не тільки значне джерело багатства, але й найголовніше джерело своєї моральної сили, як представника панування Англії над Ірландією. З другого ж боку—англійський пролетаріат полишає своїх лендлордів в Англії недоторканими, поки лишає недоторканим панування їхнє в Ірландії.

З другого боку, англійська буржуазія не тільки визискувала ірландські злидні, щоб погіршити становище робітничої класи в Англії, примусовим переселенням злидарів-ірландців, але, і крім того, вона поділила пролетаріат на два ворогуючі табори. В усіх великих промислових центрах Англії спостерігаємо глибокий антагонізм між англійським і ірландським пролетаріатом. Середній англійський робітник ненавидить ірландського, як конкурента, що знижує заробітну платню і рівень життя. Він ненавидить його національно й релігійно (англійці—протестанти, ірландці—католики).



Для нього він подібний до чорних рабів в очах білих робітників південних Штатів північної Америки. Оцей антагонізм між англійськими пролетарями штучно культивується й підтримується буржуазією. Вона знає, що в цьому антагонізмові полягає справжній секрет її могутності. Оцей антагонізм виявляється також і по той бік Антлантичного океану. Ірландці, витиснені табунами биків і баранів (на землях ірландських селян англійські поміщики випасали свою худобу), переселяються до Сполучених Штатів, де вони складають значну частину населення, що з часом уже зростає. Єдина їхня думка—ненависть до англійців. Англійський та американський уряд, тоб-то класи, що їх представляють,—культивують цю ненависть, щоб зробити довічним це міжнаціональне тертя, що гальмує справу поважного й чесного союзу робітничої класи обох країн, а завдяки тому й справу спільного їхнього визволення. Ірландія—це єдиний привід для англійського уряду утримувати велику постійну армію, яку в разі потреби посилають проти англійських робітників, як це було після того, як в Ірландії армія перетворилася в преторіянців (професіонали військові—на особливому стані).

Нарешті, Англія в цей час нагадує в ще більшій мірі колишній Рим. Народ, що пригнічує інший народ, кує свої власні кайдани.

Отже погляд Міжнародної Асоціації Робітників на ірландське питання дуже ясний. Перше її завдання—прискорити соціальну революцію в Англії. Найрішучий в цій справі удар треба зробити в Ірландії.

Резолюція Генеральної Ради про ірландську амністію (звільнення заарештованих ірландців-революціонерів) має бути вступом до інших резолюцій. У цих останніх зазначається, що, не кажучи вже про міжнародну справедливість, необхідною попередньою умовою визволення англійської робітничої класи є перетворення сучасного примусового об'єднання, с.-т. рабства Ірландії, в рівний і вільний союз, коли це можливо, чи в цілковите відокремлення, коли це неминуче.

З наведених нами уривків з різних статтів і листів Маркса й Енгельса, ми бачимо, як поволі дозрівали вони для справжньої інтернаціональної постановки національного питання. Починаючи з 40 р. р., коли контури національної боротьби в Європі тільки-но визначалися, коли Маркс і Енгельс ще не досягли цілком своєї теорії історичного матеріалізму, що давала можливість правдивого освітлення історичних поезій, і кінчаючи 70 р. р., коли Маркс та Енгельс зробилися не тільки найбільшими теоретиками наукового соціалізму, але й керівниками робітничого руху, проводарями ними ж створеної Міжнародної Асоціації робітників протягом цілого цього часу, повного боротьби з численними ворогами, з непереборними забобонами, рятунок було знайдено лише в зв'язку з ірландським питанням.

Од теорій історичних і неісторичних націй, розвинутих Марксом і Енгельсом в зв'язку з висунутими капіталістичним розвитком Європи слав'янськими народами, через теорію революційних і неревольюційних народів, до розв'язання питання в дусі інтернаціонального робітничого руху,—ось шлях, пройдений нашими учителями.

Для нас оці листи Маркса й лист Інтернаціоналу мають бути керуючими вказівками тоді, як ми маємо завдання розв'язати національну проблему, що зараз набрала особливого значіння в класовій політиці пролетаріату.



## 3. ЛЕНІН—УЧЕНЬ МАРКСА В НАЦІОНАЛЬНОМУ ПИТАННІ.

Ми вже писали, що з усіх учнів Маркса найбільше непримиримим, найпослідовнішим і найсміливішим був Ленін. Під той час, як де-хто з проводарів соціал-демократії використовували ім'я й науку Маркса для того, аби не застрах, а за совість послужити інтересам своєї власної буржуазії, а інші перетворювали науку Маркса в суху нежиттєву догму, тов. Ленін переводив марксизм у життя, перетворював у живу справу робітничої класи. До того ж він завжди, спіраючись на Марксі, посилався на найбільше бойові місця в літературній спадщині наших учителів. Тільки стаючи міцно обома ногами на групі Марксівської науки, тов. Ленін так сміливо, упевнено й нещадно розбивав одвертих і таємних ворогів пролетаріату.

І в національному питанні Маркс є для тов. Леніна найвищим авторитетом, і погляд Маркса на ірландське питання є керуючим у справі захисту цілої низки висунутих історичними подіями питань, зв'язаних з тою або іншою національністю. «Відомо,—пише Ленін—що К. Маркс і Ф. Енгельс вважали безумовно обов'язковим для цілої західно-європейської демократії активно підтримувати вимогу незалежності Польщі. Для доби 40-х і 60-х років минулого століття, доби буржуазної революції Австрії й Німеччини, доби «Селянської реформи» в Росії—цей погляд був цілком правдивим і єдино послідовно-демократичним і пролетарським».

Багато уваги віддає Ленін поглядам Маркса на національне питання в Англії, відносно окупованої нею Ірландії. Ленін гадає, що «політика Маркса відносно Ірландії має стати зразком пролетарської політики».

У своїй полеміці проти Розі Люксембург тов. Ленін знову зупиняється на тому, як ставився К. Маркс до справи самостійності Ірландії. «На цьому,—пише Ленін,—варто зупинитися, щоб показати аналіз конкретної вимоги національної незалежності з погляду справді марксівського, а не опортуністичного».

У другому місці, продовжуючи полеміку проти «практичної» Розі Люксембург, що вважала ідею незалежності Польщі за утопічну, Ленін пише:

«Політика Маркса й Енгельса в ірландському питанні дала надзвичайний, що має ще й досі величезне практичне значіння, зразок того, як мусить ставитися пролетаріат пануючих націй до національних рухів, зробила застереження проти тієї «холопської» хапливості, з якою міщане всіх країн, кольорів і мов поспішають визнати за «утопічні» зміни кордонів держав, створених насильствами й привілеями поміщиків і буржуазії однієї нації».

І вже значно пізніше, в часи імперіялістичної війни, не припиняє Ленін своїх посилань на Маркса, протиставляючи його позицію поглядам соціал-патріотів і опортуністів типу Шайдемана, Плеханова й Кавтського. «У протипагу прудоністам—пише Ленін в «Сборнике социал-демократа», № 1, в жовтні р. 1916—що «заперечували» національне питання «во ім'я соціальної революції», Маркс на перший план висував, маючи найбільш на-оці інтереси класової боротьби пролетаріату в передових країнах, основний принцип інтернаціоналізму й соціалізму: не може бути вільним народ, що пригнічує інші народи. Саме з погляду інтересів руху німецьких робітників і вимагав Маркс р. 1848, щоб переможна демократія



Німеччини оголосила й здійснила свободу народів, пригнічених німцями. Саме з точки погляду революційної боротьби англійських робітників вимагав Маркс р. 1869 відокремлення Ірландії від Англії, при чому він додавав: «хоч би після відокремлення справа й дійшла б до федерації». Тільки висуваючи таку вимогу, Маркс справді виховував англійських робітників в інтернаціоналістичному дусі. Так лише міг він протиставити революційне розв'язання даного революційного завдання опортуністам і буржуазному реформізму, що аж до цього часу, через п'ятдесят років після того не здійснив ірландської «реформи». Так лише Маркс, у протиставу апологетам капіталу, що кричали про утопичність і нездійснимість вільного відокремлення дрібних націй та про прогресивність не лише економічної, але й політичної концентрації, міг відстоювати прогресивність цієї концентрації не по імперіялістичному, відстоювати зближення націй на базі не насильства, а вільного союзу пролетарів усіх країн. Так лише міг Маркс в галузі розв'язання національних питань протиставити революційну акцію мас словесним і часто лицемірним ознакам рівності й самовизначення націй. Імперіялістична війна р.р. 1914—1915 і відкриті нею Авгієві стайні лицемірства опортуністів і кавтскіянців навіч ствердили правдивість цієї політики Маркса, котра має стати зразком для всіх передових країн, бо тепер кожна з них пригнічує чужі нації».

Ленін не тільки вважав, що теорія Маркса, це—закон пролетарської політики в національній справі, він уважав, що Маркс, у своєму відношенні до ірландського питання, дав і практичні вказівки для революційної демократії. У статті, вміщеній в «Социал-демократе» р. 1916, тов. Ленін повторює ще раз: «За зразок для нас лишиться Маркс, що, проживши десятки літ в Англії, зробився напів англійцем і вимагав свободи й національної незалежності Ірландії в інтересах соціалістичного руху англійських робітників».

І так само в усякому випадку Ленін висуває перед собою питання про те, як ставився Маркс до аналогічного стану річей, і, зважаючи на відношення Маркса до даного стану, роз'ясує його в марксівському дусі. Коли прирівняти до цього відношення до Маркса горе-марксистів Шпрінгера, Бауера й Кавтського, то ми побачимо, які брехливі оці опортуністи, яким Маркс був ширмою для usługовання буржуазії. В усіх оцих «проводарів» австро-німецької соціал-демократії, в їх солідних наукових дослідях ім'я Маркса старанно уникається. Під той час, як у праці Бауера «Національне питання і соціал-демократія» і в усіх трьох працях Шпрінгера і в кілька-річних працях Кавтського, особливо за той час, як найбільше почала виявлятися його ренегатська істотність, ім'я Маркса згадується лише для того, щоб підкреслити «помилки» його з р.р. 1848—49. Ленін зупиняється, головним чином, на періоді р.р. 1864—69, коли Маркс перебував у Англії. Про цей період зовсім ніде не згадують наші соціал-патріоти, бо ж немає гострішої зброї проти їхніх «марксівських» теорій, що дають їм можливість дурити робітничу класу і бути на службі буржуазії, ніж оцей саме період. «У питанні війни—пише Кавтський («Визволення націй»),—як і в кількох інших питаннях, Маркс і Енгельс в часи інтернаціоналу й «Капіталу» стояли на іншій зовсім позиції, ніж в часи «Комуністичного Маніфесту». Та там, де видно різницю, пізніший погляд має для нас переважаюче значіння в порівнянні з попереднім. Чи ж



користуються Кавтський чи австрійські соціал-патріоти цією безплідною заявою? Р.р. 60-і й 70-і діяльності батьків наукового соціалізму взагалі не по душі Шайдеманам. Відношення Маркса до Паризької Комуни р. 1871, «пізніший» погляд Маркса на національну справу в зв'язку з ірландським питанням,—соціал-демократи охоче знищили б плоди посіяної ним науки. Тільки Ленін своєю нещадною боротьбою проти соціал-ренегатів, соціал-патріотів і опортуністів усіх гатунків і відтінків, завдяки своєму всебічному й глибокому ознайомленню з Марксом, не дав їм пристосувати Маркса для потреб буржуазії. Ось чому провідар світової революції бере у Маркса думки, висловлені ним у найбільше дозрілий й найбільше революційний час його життя й діяльності, пристосовуючи їх до інтересів світового пролетаріату, а Кавтські, Шайдемани, Шпрінгери чіпляються за той час діяльності Маркса, що є такий нехарактерний для марксизму, як суцільного сталого, класово-пролетарського світогляду. Сам Кавтський пише, що «історичний матеріалізм найбільшого розвитку, що-до зрілості його, поглиблення й пристосовання до дійсності, досяг саме в десятиріччя, що прийшло за руїною революції року 1848». А по-за тим наші опортуністи й реформісти саме оце десятиріччя до руїни революції р. 1848 беруть за вихідну точку всіх своїх виступів, як «марксистів», саме оцей незрілий, ще науковий вік Маркса й Енгельса вважають для себе придатним. А коли оцей лише «попередній» погляд Маркса й Енгельса соціал-реформісти можуть використати в інтересах буржуазії, то Ленін вважав, що й у національному питанні, так як і в усіх інших, «пізніший» погляд Маркса має в інтересах пролетаріату і соціальної революції «переважаюче значіння». Це викликало з боку буржуазних ідеологів і соціал-опортуністів ненависть до Леніна, всуміш з острахом, воно ж викликало повагу і любов до Леніна з боку пролетаріату й пригнічених народів цілого світу.

#### 4. ІСТОРИЧНА КОНКРЕТНА ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ.

Ще р. 1860 Міжнародний Соціалістичний Конгрес у Лондоні ухвалив таку резолюцію по національному питанню: «Конгрес заявляє, що він визнає цілковито право самовизначення всіх націй і висловлює своє співчуття робітникам кожної країни, що перебуває нині під гнітом військового, національного чи якого іншого абсолютизму; Конгрес закликає робітників усіх країн приєднуватися до лав свідомих робітників цілого світу для спільної боротьби за знищення міжнародного капіталізму, за здійснення завдань міжнародної соціал-демократії».

Артикул 9 програму Р.С.-Д.Р.П., ухваленого II-м з'їздом р. 1903, каже про «право на самовизначення всіх націй, що входять у склад держави».

Право самовизначення означає право кожного народу вирішувати свою долю, можливість будувати своє життя по власному бажанню. Але ж таке самовизначення має вилитися в якісь-то форми, в якусь конституцію, що має визначати взаємини його з іншими народами—сусідами його в рямцях однієї держави, чи таких, що творять сусідні держави.

Для партії робітничої класи, для комуністичної партії, що висловлює волю пролетаріату, себ-то більшості нації, дуже важко визначити свій погляд на національне питання, поскільки воно втинається у пролетарську



боротьбу проти буржуазії, сплутує її і ускладняє її розвиток. Зараз немає вже жадної можливості відсахнутися від цього питання. Р. 1866 Маркс у Раді Інтернаціоналу, виступаючи в дебатах, викрив прихильників анархіста Прудона, що розвивали свій погляд, ширячи думку, що «всяка національність і сама нація—застарілі пересуди». Маркс одповів, що ці представники «Молодої Франції» заперечують усі нації, окрім французької, що лідер їхній, Лафарг, «не усвідомлюючи того сам, розуміє заперечення національностей, як асиміляцію їх зразковою французькою нацією».

Ленін робить такий висновок з оцих слів Маркса: «Робітнича класа менше всього може створити собі фетиша з національного питання, бо ж розвиток капіталізму зовсім не обов'язково викликає всі нації до самостійного життя. Та як що масові національні рухи виникли вже, то відсахнутися від них, відмовитися від підтримки поступового в них, це, значить,—дійсно, підпасти націоналістичним пересудам, а саме: визнати «свою» націю за «зразкову націю» (чи, додамо од себе, за націю з виключними привілеями на державне будівництво)». (Про право націй на самовизначення).

Під той час, як старі теоретики дрібнобуржуазного французького анархізму заперечували нації в інтересах мов би то соціальної революції, Маркс саме в інтересах революції й успішного розвитку класової боротьби вимагав уважного відношення до національних рухів і правдивого розв'язання національного питання, з метою чіткого розмежування інтересів пролетаріату й буржуазії.

Чи ж мав, однак, Маркс певне розв'язання національного питання? Безумовно, не мав. Пояснюється це тим, що взагалі неможливо дати на національне питання закінченої відповіді, придатної для всіх випадків минулого, сучасного й майбутнього. І, справді, Марксові багато хто закидав, в тому числі й польські соціал-демократи, те, що він одночасно виступав і проти неможливості чехів, південних слов'ян і інших, і в той же час за незалежність Польщі.

Поняття «самовизначення», звичайно, не конкретне, й у цьому відношенні закиди марксистам з боку дрібно-буржуазних соціалістів до певної міри справедливі. Конкретні форми «самовизначення» виявляються в житті нації чи то в формі автономії, чи то в формі федерації, або ж у формі відокремленої, самостійної, незалежної держави. Кожна нація має право самовизначення, с.-т. право вибору для себе одної з цих форм національного існування, але ж з цього, звичайно, зовсім не виходить, що революційний марксизм може зв'язати себе, свій програм з однією певною формою існування нації. Революційний марксизм розв'язує всі питання суспільного буття, виходячи лише із інтересів широких трудящих мас даної нації. Автономія, федерація чи самостійність—революційні марксистки розв'язують це питання залежно від цілої низки конкретних історичних умов, в яких перебуває в даний момент нація. Умови ж ці в житті кожної нації безупинно міняються. Засоби, придатні для одного періоду, можуть бути непридатними та навіть шкідливими для іншого періоду.

Посилаючись на Маркса в підтвердження своїх висновків про потребу «обліку конкретних особливостей» під час вирішення національного питання, Ленін пише: «Як відомо, Маркс стояв за незалежність Польщі з погляду інтересів європейської демократії в її боротьбі проти сили й впливу, можна сказати—проти всесильства й переважаючого реакційного впливу



царату. Погляд цей справдився наочно й фактично р. 1849, коли російське кріпацьке військо розчавило національно-визвольне й революційно-демократичне повстання в Угорщині. І з тої пори аж до смерті Маркса, навіть пізніше, до р. 1890, коли була загроза війни царату у спілці з Францією проти неімперіялістичної, а національної, незалежної Німеччини,—Енгельс перш за все й найбільше отстоював боротьбу проти царату. Тому й тільки тому були Маркс і Енгельс проти руху чехів і південних «слов'ян».

Свідчить оце про те, що відношення до того або іншого національного руху, до тої або ж іншої вимоги даної нації залежить од конкретної політичної ситуації.

Року ще 1913 на літній нараді Ц.К. Р.С.-Д.Р.П. (більшовиків) з партійними робітниками було, з пропозиції Леніна, ухвалено резолюцію по національному питанню, п'ятий арт. якої каже: «Питання про право націй на самовизначення (с.-т. забезпечення конституцією держави цілком вільного й демократичного способу для вирішення питання про відокремлення) не можна плутати з питанням про доцільність відокремлення тої або іншої нації. Це останнє питання с.-д. партія має вирішувати в кожному окремому випадкові зовсім незалежно з погляду інтересів цілого суспільного розвитку й інтересів класової боротьби пролетаріату за соціалізм». Національне питання розв'язується в залежності від умов часу й місця. І націонал-соціалісти, що винайшли для всіх випадків єдиноспасительну формулу національної автономії, звичайно, в більшій мірі є націоналісти, ніж соціалісти й, безумовно, аж ніяк не марксисти. Маркс, довгий час вважаючи відокремлення Ірландії від Англії за неможливе й неприпустиме, через де-який час, коли змінилися умови, вимагав відокремлення, вважаючи його можливим і доцільним.

Ленін обгрунтовує цю потребу підрахунку всієї суми умов, в яких живе дана нація, для розв'язання питання про форми її самовизначення, ґлибоким аналізом, повертаючись до нього усе з більшою упертістю, з більшою ясністю.

У грудні р. 1913 в журналі «Просвещение» в статті «Критические заметки по национальному вопросу» Ленін писав: «Розвиток капіталізму знає дві історичні тенденції в національному питанні. Перша: пробудження національного життя й національних рухів, боротьба проти всякого національного ґніту, створення національних держав. Друга: розвиток і збільшення всеріжних зносин між націями, руйнування національних перегородок, створення інтернаціональної єдності капіталу, економічного життя взагалі, політики, науки то-що. Обидві тенденції є світовий закон капіталізму. Перша переважає на початку його розвитку, друга характеризує дозрілий капіталізм, що вже прямує до перетворення в соціалістичне суспільство. Національна програма марксистів вважає на обидві тенденції, боронячи, по-перше, рівність націй і мов, неприпустимість будь-яких у цьому відношенні привілеїв, а по-друге, принцип інтернаціоналізму й непримиримої боротьби проти захоплення пролетаріату буржуазним націоналізмом, хоч би й найбільше витонченим».

У тій же статті Ленін доводить у різних варіантах, що нація—це не щось тривке, нерухоме, що не підлягає законам розвитку. «Економічний розвиток капіталістичного суспільства дає нам у цілому світі приклади недорозвинених національних рухів, приклади створення значних націй



з кількох дрібних, чи за рахунок кількох дрібних, приклади асиміляції нації... Пролетаріят не тільки не береться відстоювати національний розвиток кожної нації, а, навпаки—остерігає маси від подібних ілюзій, відстоює повну свободу капіталістичного обороту, вітає всяку асиміляцію націй, як що вона не примусова й не спірається на привілеї».

Уперто відстоюючи потребу конкретно-історичного аналізу при розв'язанні національного питання, Ленін повертається ще кілька разів до нього у своїх палких полемичних статтях проти соціал-опортуністів і проти марксистів, що нігілістично (негативно) ставилися до національного питання (Роза Люксембург). Ленін вимагає суворого поділу двох епох капіталізму, що ґрунтовно різняться з погляду національних рухів. «З одного боку, це—доба краху феодалізму й абсолютизму, епоха повстання буржуазно-демократичного суспільства й держави, коли національні рухи вперше стають масовими, так або інакше притягають усі класи населення до політики через друк, участь у виборних установах і т. п. З другого боку, перед нами доба зовсім усталених капіталістичних держав, з давно вже встановленим конституційним устроєм, з дуже розвиненим антагонізмом пролетаріату й буржуазії, доба, що її можна назвати добою краху капіталізму».

«Для першої доби типовим є пробудження національних рухів, притягання до участі в них селянства, як найчисленнішого й «найбільше абсентичного» шару населення в зв'язку з боротьбою за політичну свободу загалом і за права національності зокрема. Для другої доби типовим є відсутність масових буржуазно-демократичних рухів, коли розвинений капіталізм, все більше зближуючи, перемішуючи нації, зовсім уже втягнені до торгового обороту, на перший план висуває антагонізм інтернаціонально поєднаного капіталу з інтернаціональним робітничим рухом» (т. XIX, стор. 10—103).

Зрозуміло отже, що при таких змінах не тільки довокішніх економічних умов існування націй, але й політичних і культурних, зовсім виключається можливість однакового рецепту й розв'язання національного питання, бо ж тільки в національному зв'язку з цими умовами можна вирішувати питання, як саме має вирішувати своє майбутнє та або інша нація, в які форми має вилитися її самовизначення, її конституція. Це ще більше поглиблюється тим, що, як пише далі Ленін: «Та або інша доба не відокремлюється одна від одної муром, а зв'язана численними переходовими ланками, при чому різні країни відрізняються ще швидкістю національного розвитку, національним складом населення, розміщенням його і т. п. і т. п. Не може бути й мови про те, щоб підійти до національного програму даної країни, не взявши на увагу всіх оцих загальноісторичних і конкретно-державних умов».

З цієї точки зору розв'язання національного питання в формі механічного перенесення з одної країни до другої, з одної історичної доби до іншої є розв'язання його по за часом і простором, і такі методи треба рішуче осуджувати, як цілком непридатні й нежиттєві.

Візьмемо, напр., старий єврейський «Бунд» чи іншу «єврейську соціалістичну» (коли так її можна назвати) партію, що носилася з ідеєю національно-культурної чи національно-політичної автономії, позиченою ними в Австрії. Головним теоретиком національної автономії є Ото Бавер, найпалкішими ж його побірниками в б. Росії були—бундовці. Та як це



не дивно, але сам Бавер в своїй книзі «Національне питання й соціал-демократія» присвячує цілий розділ доказам неможливості вживати принципу національної автономії що до євреїв. Це тільки доводить, що, й на думку творця цієї теорії, вона не пристосована до всіх націй. Бундовці розв'язали національне питання для Росії «в дусі резолюції південно-слов'янської соціал-демократичної партії», а ця резолюція була покладена в основу програму австрійської соціал-демократії по національному питанню на з'їзді в Брюнне р. 1899.

Чи ж можна було ухвалити цей австрійський програм без аналізу економічних, політичних і географічних умов Росії, як це зробили бундовці? Звичайно, що ні. Зазначені вище умови значно різнили Росію кінця минулого сторіччя від Австрії. В економічному відношенні Росія була країною з неможливими ще феодальними відносинами, в політичному—необмежену самодержавну монархію, в географічному—країну, що була оточена по краях цілою низкою національностей, що домагалися вільного життя.

У своїй полеміці проти Рози Люксембург Ленін зазначає їй, як змінилися умови життя в Польщі і зв'язане з цим відношення до неї. «У той час, як народні маси Росії й більшості слов'янських країн спали ще непробудним сном, в той час, як в цих країнах не було самостійних масових, демократичних рухів, шляхетський визвольний рух у Польщі набрав величезного, першорядного значіння з погляду не тільки всеросійської, не тільки всеслов'янської, але й всеєвропейської демократії... Та коли такий погляд Маркса був цілком вірний для другої третини чи третьої четвертини XIX сторіччя, то він перестав бути вірним для XX віку. Самостійні демократичні рухи й навіть самостійний пролетарський рух пробудилися в більшості слов'янських країн і навіть в одній з найбільше відсталих—Росії. Шляхетська Польща зникла й відступила своє місце капіталістичній Польщі. В таких умовах Польща не могла не загубити свого виключного революційного значіння».

«Як що ППС (польська партія соціалістична) намагалася р. 1896 «закріпити» погляд Маркса іншої епохи, то це визначало вже використання букви марксизму проти духу марксизму. Тому зовсім праві були польські с.-д., коли вони виступали проти націоналістичних захоплень дрібної польської буржуазії, довели другорядне значіння національного питання для польських робітників вперше, створили чисто пролетарську партію в Польщі і оголосили надзвичайно важливий принцип найтіснішої спілки польського й російського робітника в їхній класовій боротьбі».

Таким чином, ми бачимо, що Ленін, однаково різко виступаючи й проти Рози Люксембург, що заперечувала право Польщі на незалежність, на самовизначення в формі відокремлення від Росії, так і проти націонал-соціалістів із Бунду й українських соціал-демократів, що відшуквали патентований рецепт для розв'язання національного питання без залежності від епохи й часу, незалежно від економічних, політичних і культурних умов життя нації,—незмінно погоджував свої виступи з наукою Маркса й Енгельса. Усі, хто вважали пункт марксівського програму про право націй на самовизначення абстрактним, таким, що не дає позитивного програму по національному питанню, в дійсності прикладали у нас, в російських умовах, план, придатний лише для Австрії.

Ігнорувати ці умови економічного, політичного, географічного й культурного життя націй можуть лише дрібнобуржуазні утопісти.



«Не зважаючи на значний обсяг принципу права націй на самовизначення—пише Роза Люксембург,—що є лише звичайним загальним місцем і є однаково придатним не тільки для народів,—що живуть у Росії, але й до націй, що живуть у Німеччині й Австрії, у Швейцарії й Швеції, Америці й Австралії, ми не знаходимо його в жадному програмі сучасних соціалістичних партій».

Ленін так відповідає Розі Люксембург: «Пропонуючи нам розуміти цей артикул програму, як «звичайне загальне місце», Роза Люксембург сама й помиляється в цьому, кажучи, з дивною сміливістю, мов би цей пункт є, «очевидно, однаково придатним» для Росії, Німеччини й т. и.».

«Загальним місцем лишаться всі спроби націонал-соціалістів, що підходять з одною міркою до найбільше різноманітних умов».

### 5. ЛЕНІН ПРО ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ.

(Автономія, федерація, сепарація).

Вирішуючи національне питання, Ленін виходить не тільки з безпосередніх інтересів революційного руху, з інтересів трудящих, Ленін ставить національне питання в залежність від пролетарської боротьби проти капіталістів, від боротьби, що може дати успіх і кінцеву перемогу тільки за дружньої взаємної підтримки пролетарів усіх країн, усіх народів. Усе, що може стати на перешкоді розвитку цій інтернаціональній солідарності трудящих, Ленін заперечує й плямує, як реакційне, хоч би воно й прикривалося прогресивними й навіть соціалістичними гаслами й словами. Звідси його бойові виступи проти єврейських і українських соціал-демократів.

В державі національностей, як що в ній панує національний гніт, національна нерівність, є три способи розв'язати національне питання. Нерівноправна нація може, лишаючись у межах держави, задовольнитися вимогою автономної республіки чи області, може зажадати національного рівноправства не тільки в галузі культурній, але й рівноправства політичного на союзному ґрунті і, нарешті, може цілком відокремитися від держави, під гнітом якої вона перебувала довгий час.

Яке ж розв'язання найбільше відповідає інтересам пролетаріату?

Ми казали вже про те, що Ленін, як і Маркс, вважав це питання залежним од цілої низки конкретних умов, що їх важко заздалегідь обрахувати.

Мимо економічних, культурних і географічних умов, Ленін, вирішуючи долю пригніченої нації, вважає потрібним взяти на увагу демократизм, політичний устрій тої держави, в якій дана нація живе, ту суму прав, якими користуються малі нації в даній державі.

«Свідомі робітники—пише Ленін в статті «Еще о национализме»—не проповідують відокремлення. Вони розуміють зручність великих держав і значних мас робітників. Але ж великі держави можуть бути демократичними лише при умові повної рівності націй, а така рівність визначає й право на відокремлення. Боротьба проти національного гніту й проти національних привілеїв тісно зв'язана з захистом цього права».

Ленін, йдучи за Марксом і Енгельсом, був рішучим ворогом відокремлення для демократичної держави. Цим питанням дуже цікавилися Маркс



і Енгельс і дуже пильно аналізували переходові форми державного життя. Маркс і Енгельс нещадно критикували реакційну ролю малих держав, що, прикриваючися стремлінням до самостійності, дивилися на федеративну республіку, як на щось проміжне поміж реакційною монархією і демократичною централістичною республікою. Одначе, вони вважали федерацію кроком вперед, рівняючи з централізмом недемократичним, імперіалістичним.

Ось як відповів Енгельс на питання федеративної республіки в зв'язку з різноплемянним складом її населення: «Що має бути на місці сучасної Німеччини?»—питає він, і, беручи на увагу реакційно-монархичну конституцію Німеччини і так само реакційний поділ її на дрібні держави, що зберігають особливості «прусацтва», замість того, щоб потопити їх в Німеччині, як в цілому, дає таку відповідь: «На мій погляд, пролетаріят може вживати лише форму єдиної і неподільної республіки. Що до федеративної республіки, то вона ще й тепер, загалом і в цілому, є потрібною на величезній території Сполучених Штатів, хоч на сході їх вона вже стає непотрібною. Вона була б поступовим явищем в Англії, де на двох островах живе чотири нації і, не дивлячись на єдність парламенту, існують поруч три системи законодавства. Вона давно вже непотрібна в маленькій Швейцарії і коли й тепер можна ще там бачити федеративну республіку, то тому тільки, що Швейцарія задоволена з ролі чисто пасивного члена європейської державної системи. Для Німеччини федералістичне ошвайцарення її було б великим кроком назад. Два пункти відрізняють союзн державу від цілком єдиної держави, а саме: кожна держава—член союзу має своє власне цивільне й кримінальне законодавство, своє особливе судівництво, а до того й те, що поруч з народньою палатою є й палата представників од держав, і в ній кожен кантон подає свій голос, хоч би який малий він не був».

Дрібнобуржуазні націонал-соціалісти жажнулися б оцих еретичних слів Енгельса про необхідність єдиної і неподільної республіки, бо ж вони не зацікавлені в тісному братньому співжитті трудящих всіх націй, а, навпаки, зацікавлені в роз'єднанні їх, в націоналістичній пропаганді. Тому й не рахуються вони з тим, який політичний режим панує в державі, в якій живуть нерівноправні нації. Маркс і Енгельс же розуміють централізм зовсім не як політику насильства над національними меншостями з боку бюрократичної держави, а як демократичний. «Отже єдина республіка,—пише Енгельс,—але ж не подібна до сучасної Французької республіки, що є не що інше, як заснована р. 1798 імперія без імператора. В р.р. 1792—1798 кожний французький департамент, кожна громада користувалися повною самоуправою на американський кшалт, і це мусимо мати й ми. Як треба організувати самоуправу й як можна позбавитися бюрократії, це нам показали й довели Америка й перша французька республіка, а тепер ще показує Канада, Австралія та інші англійські колонії. І ось така провінційна (обласна) і громадська самоуправа—значно вільніші установи, аніж, прим., швейцарський федералізм, де, правда, кантон є дуже незалежним відносно бунду (так зветься федеративна держава в цілому), але він незалежним так само й відносно округи й громади. Кантональний уряд призначає начальників міста й префектів, чого зовсім немає в англійських країнах і що ми й у себе мусимо в майбутньому рішуче усунути, як і пруських ландтратів і регірунсратів (комісарів, ісправників, губернаторів та инш. чиновників)».



На цій підставі Енгельс і висуває таку формулюровку пункту програму про самоуправу: «Цілковита самоуправа в провінції, повіті й громаді через урядовців, обраних загальним виборчим правом; скасування призначень всіх місцевих і провінційальних урядовців з боку держави». Ці елементарні правила демократизму дуже часто забувають ті, що ще й тепер кричать про антидемократичність і диктатуру більшовиків.

Ленін підводить економічну базу під твердження Маркса й Енгельса на користь єдиної й неподільної державности, основаної на демократичнім принципі.

«Марксисты,—пише Ленін,—вороже, звичайно, ставляться до федерації і децентралізації з тої причини, що капіталізм потребує для свого розвитку найбільших і найцентралізованіших держав. Маючи інші однакові умови, свідомий пролетаріят завжди відстоюватиме якомога більшу державу. Він завжди боротиметься проти середньовічного партикуляризму, завжди вітатиме найтіснішу злуку великих теренів, на яких широко могла би розгорнутися боротьба пролетаріату з буржуазією».

«Широкий і швидкий розвиток продукційних сил капіталізму вимагає великих, державно-сполучених і об'єднаних теренів, на яких тільки й може скупитися, знищуючи всі старі, середньовічні, станові, вузько-місцеві, дрібно-національні, релігійні та інші перегородки, класа буржуазії, а разом з ним і його неминучий антипод—класа пролетарів».

Неминучий закон історичного розвитку так тісно сполучає економічні інтереси держав і народів цілого світу, що важко навіть уявити, що сталося б з державою на довший чи коротчий час ізольованого від решти світу. Коли ж припустити, що така держава чи така нація маленька, немічна, то можна було б з певністю передбачити швидку їх загибель. Ось чому закріплення ізольованого, відокремленого існування маленьких народів є і шкідливе й реакційне явище. «Значна централізована держава, це—величезний історичний крок уперед од середньовічної роз'єднаності до майбутньої соціалістичної єдності цілого світу, і інакше, як через таку державу (нерозривно звязану з капіталізмом) нема і не може бути шляху до соціалізму». В Росії, що віками перебувала під гнітом напівазійського царського деспотизму, де поруч зі всякими виявами свободи душили й всякі ознаки національних рухів, зі словом централізм звязане поняття про бюрократичний режим пригнічення, за якого, по наказу з центру, армія урядовців, представників державної нації, проводить усі закони й постанови єдиного уряду, механічно пристосовуючи їх до всіх без різниці областей і націй, що мають свої традиції, побутові особливості й т. п.

Ленін кілька разів упереджував марксистів проти такої сумісі двох централізмів: «...Відстоюючи централізм, ми відстоюємо виключно демократичний централізм. З цього приводу всяке міщанство, загалом, і націоналістичне міщанство (небіжчик Драгоманов у тому числі) завело таку плутанину в питанні, що треба знову й знову відтягати час на розплутування. Демократичний централізм не тільки не заперечує місцевого самоврядування з автономією областей, що різняться особливими господарчими й побутовими умовами, особливим національним складом населення і т. п., а, навпаки, обов'язково вимагає і того й другого».

Полемізуючи з Розою Люксембург, що заперечує всі спроби марксистів розв'язати національне питання і лише, як виняток, припускає автономію Польщі, Ленін зазначає помилку Р. Люксембург: «Чому ж,—



запитує він,—не може бути автономних національних округ з населенням не лише в півмільйона, але й у 50.000 мешканців, чому ж такі округи не можуть різнородно поєднатися з сусідніми округами різних розмірів у єдиний автономний «край», як що це є зручним для економічного обороту»...

Автономія областей з хоч трохи виявленими господарчими, побутовими й культурними особливостями, з особливим національним складом населення, при керівництві загальноекономічними й загальнополітичними питаннями з боку центральних державних установ є, по Леніну, в безпосередніх інтересах розвитку капіталізму. «Широкий, вільний, швидкий розвиток капіталізму,—пише Ленін,—став би неможливий, чи, принаймні, був би дуже загальмований без такої автономії, що полекшує й концентрацію капіталів, і розвиток продукційних сил, і об'єднання буржуазії і пролетаріату в загально-державному масштабі».

Автономію в сучасній капіталістичній державі Ленін вважає тимчасовим переходовим явищем. Вона дає нації, що примусово затримується в межах держави, можливість конструюватися, як нації, створює передумови для повнішого самовизначення в напрямі до цілковитого відокремлення, як що режим стоїть на перешкоді дальшому правильному й повному розвитку нації чи то в напрямі сближення до держави, як що в ній встановився вільний режим. Як на яскравий приклад першого, можна вказати на Норвегію, що користувалася всіма правами автономії в Швеції, але ж з огляду на безнастанні тертя підготувалася зорганізувати свої сили й знайшла слушний час для заяви про відокремлення від Швеції.

На федеративний зв'язок зі Швецією Норвегія піти не могла, бо ж федерація передбачає добру волю її учасників, Норвегія ж була віддана Швеції під час наполеоновських війн мимо волі Норвегії, і Швеція окупувала Норвегію за допомогою збройної сили.

Та й загалом Ленін, як і Маркс і Енгельс, негативно ставився до федеративного устрою держави, що узаконює і проти волі капіталістичної стихії розмежовує нації. Ленін в кількох статтях повертається до питання про найдоцільніший, з погляду інтересів трудящих, устрій держави й приходить до висновку, що широка автономія областей в демократичній централізованій державі погоджується не тільки з інтересами нації, але й з напрямком капіталістичного розвитку. Федерацію Ленін заперечує, як міщанський ідеал державного устрою.

«Дуже важно зазначати,—пише Ленін,—що Енгельс, на точному прикладі, з фактами в руках, заперечує дуже поширений, особливо ж серед дрібнобуржуазної демократії, пересуд, що мов би то федеративна республіка означає більше свободи, ніж централістична. Це невірно. Факти, наведені Енгельсом відносно централістичної французької республіки р.р. 1798—898 і федералістичної швейцарської, заперечують це. Більше свободи давала дійсно демократична, ніж федералістична. Або ж інакше: найбільшу місцеву, обласну й іншу свободу, відому в історії, дано було централістичною, а не федералістичною республікою».

У багатьох, безсумнівно, виникне питання, яким же чином Ленін, ставлячися так до федеративної форми державного устрою, міг погодитися з існуванням Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, що є ідеєю саме т. Леніна. Чи не змінив Ленін свого погляду що до цього питання тоді, коли він вщерть підійшов до управління величезною державою національностей?



Щоб відповісти на це питання, ми наведемо тут цілком сьомий артикул «Первоначального наброска тезисов по национальному и колониальному вопросам», написаного Леніним р. 1920 для II-го з'їзду Комуністичного Інтернаціоналу. Ось що ми читаємо в ньому: «Федерація є переходною формою до цілковитої єдності трудящих різних націй». Федерація вже на практиці виявила свою доцільність, як у відносинах РСФРР до інших радянських республік, так і в середині РСФРР відносно національностей, що не мали раніш ні державного існування, ні автономії».

§ 8. «... Визнаючи федерацію за переходову форму до цілковитої єдності, треба стреміти до як найтіснішого федеративного союзу, маючи на увазі, по-перше—неможливість оборонити існування радянських республік, що оточені, без сумніву, далеко більш могутніми у військовому відношенні імперіялістичними державами всього світу, без найтіснішого союзу радянських республік; по-друге ж—потребу тісного економічного союзу радянських республік, без чого не можна відбудувати зруйновані імперіялізмом продукційні сили і забезпечити добробут трудящих; по-третє—тенденцію до створення єдиного, регульованого по загальному плану пролетаріатом усіх націй світового господства, як цілості, яка тенденція цілком яскраво виявилася ще при капіталізмі і, безумовно, підлягає дальшому розвиткові й повному завершенню при соціалізмі».

Ці два пункти «Тезисов» свідчать, що Ленін не змінив свого відношення до федерації, і виложені в § 8 положення лягли згодом в основу Союзу Соціалістичних Радянських Республік (С.С.Р.Р.)

(Далі буде).